Летіть, хрущі

Передмова

Історії, яку я розповідаю, більше, ніж двадцять п'ять років. Двадцять п'ять років тому вбрання було інше і авта були інші. Вулиці були інші і їжа також. І ми були інші. Діти у Відні двадцять п'ять років тому звичайно співали:

Летіть, хрущі, Сміливці весняні!

Діти й сьогодні ще співають:

Летіть, хрущі,

Сміливці весняні!

Мій батько на війні.

Тільки діти тоді добре знали, що вони співають. Батько був на війні.

А ми — у краю матерів.

Ми справді були у краю матерів.

Разом із ними.

І край той на попіл згорів.

Але хрущі не були винні, що край матерів згорів на попіл; і двадцять п'ять років тому не були винні.

Історія, яку я тут розповідаю,— це історія про край матерів.

1

ДІМ. БАБУСЯ. КУКАННЯ ПО РАДІО. КУКУТІТКА. СРІБЛЯСТІ РАЗКИ НАМИСТА З НЕБА

Мені було вісім років. Я жила в Гернальсі. Гернальс — один із районів Відня. Я жила в сірому триповерховому будинку, на першому поверсі, в останньому під'їзді. За будинком було подвір'я із смітяркою, жердиною вибивати ковдри і колодою, на якій рубали дрова. В кінці подвір'я, біля стіни з віконцем від туалету, росло сливове дерево. Але слив на ньому ніколи не було.

У нас під будинком був льох. Найбільший і найкращий льох на цілий квартал. Важливо було мати льох. Добрі льохи були важливіші за гарні їдальні й модні спальні. Через бомби. Була війна. Вже хтозна-відколи була війна. Я взагалі не могла пригадати тих часів, коли не було війни. Я звикла до війни і до бомб також. Бомби падали часто. Одного разу я бачила їх. Я тоді була у своєї бабусі. Вона також жила в нашому будинку. На першому поверсі, у першому під'їзді. Бабуся недочувала. Я сиділа з нею в кухні. Бабуся чистила картоплю й лаяла її та війну. Казала, нібито до війни вона висипала таку погану, поплямовану картоплю на голову жінці, що торгувала городиною. Бабуся аж тіпалася з люті на картоплю з чорними плямами. Бабуся часто тіпалася з люті. Вона була запальної вдачі.

Коло бабусі, на кухонній шафці, стояло радіо. То був стандартний приймач: маленька чорна коробка з єдиною червоною кнопкою. Нею вмикали й вимикали приймач, пускали його тихіше й гучніше.

15*

227

По радіо передавали марш, тоді музика урвалася і чийсь голос промовив:

-Увага, увага! Ворожі бомбардувальники вилетіли у напрямку Штайна на Анґері!

Маршу більше не грали. Бабуся й далі лаяла картоплю та війну, а тепер ще й вартових кварталу. Вона ж бо недочувала. Я сказала:

— Бабусю, летять літаки.

Сказала не дуже голосно. Так, щоб вона не почула. Якщо літаки спершу вилітали до Штайна на Анґері, то це ще не означало, що вони напевне полетять у Відень. Вони могли звернути десь-інде. Я не хотіла дарма ховатися до льоху. Бабуся завше бігла до льоху, як літаки були в Штайні на Анґері. Щоразу, як моя мати, сестра або дідусь були вдома й казали їй, що летять літаки.

Вони нікуди не звернули. Із приймача почулося пронизливе:

— Ку-ку-ку-ку-ку-ку...

Це був сигнал, що бомбардувальники летять на Відень. Я підійшла до вікна. Вулицею бігла Ганні, чи, як ми її звали, Кукутітка. То була стара жінка. Вона жила за три будинки від нас і через війну та бомби збожеволіла. Під однією пахвою Кукутітка тримала дерев'яного складаного стільчика, а під другою — скручену картату ковдру. Вона бігла і кричала:

— Зозуля кує! Людоньки, зозуля кує!

Так вона завше бігала навколо кварталу, коли надлітали бомбардувальники. Шукала надійного льоху. Але жоден льох не здавався їй доволі надійним. Засапана, тремтячи всім тілом, вона бігала й кричала про зозулю, аж поки бомбардувальники відлітали. Тоді вона поверталася додому, розкладала зразу ж за дверима стільчика, сідала на нього, клала на коліна картату ковдру й чекала, поки в приймачі знов почне кувати зозуля. Отож Кукутітка пробігла повз бабусине кухонне вікно, і відразу по тому завили сирени. Вони були прилаштовані на дахах будинків і страхітливо вили. їхнє виття означало: бомбардувальники вже прилетіли!

Бабуся саме порівнювала жменю доброї картоплі з величезною купою лушпиння, чорних вирізків та гниляччя. Тепер вона вже лаяла не городницю та вартових, а свиняку ґауляйтера та скаженого Гіт-лера, що заварили нам цю кашу.

— Та панота заварила її, а нам, злидарям, доводиться давитися нею! На нас кожен може їздити, як хоче! — лаялась бабуся. Коли завили сирени, вона перестала лаяти паноту і спитала: — Це виють сирени?

— Ні, ні! — сказала я.

Я мусила сказати "ні". Я не могла піти з бабусею до льоху. Вона була надто сердита, надто розлючена. І в льоху й далі кляла б варту, Гітлера, Ґебельса, ґауляйтера та городницю, а цього не можна було робити. Бабуся вже й так надто часто лаялася. І надто гучно. Через те, що була глухувата. Глухуваті люди часто розмовляють надто гучно. А ще бабуся ніколи не казала замість вітання "хай живе Гітлер".

А в льоху тепер сиділа пані Бренер із другого поверху. Вона завше віталася словами "хай живе Гітлер". Пані Бренер уже не раз казала, що на таких, як моя бабуся, треба доносити в Гестапо. Бо вона не вірить у перемогу німецького народу, не допомагає йому перемогти у війні, і вона проти вождя.

Я боялася пані Бренер. Тому не сказала про сирени. Бабуся поставила картоплю на газову плиту. Вона полагіднішала, бо газ горів чималим блакитним полум'ям. Це було рідко. А горів він так тому, що в цілому кварталі ніхто не варив їсти. Всі сиділи в льохах.

На вулиці не видно було жодної живої душі. Тільки далеко, аж у кінці кварталу, бігла Ганні, Кукутітка, і я ледь чула її крик: "Зозуля кує! Зозуля кує!".

Я глянула на небо. Воно було синє, як ЦЕІТ незабудки. І враз я побачила літаки. їх було дуже багато. Один летів спереду, за ним два, потім три, а далі ще повно. Вони були гарні, виблискували на сонці. Потім вони скинули бомби. Я ще ніколи не бачила, як вони скидають бомби, бо завжди сиділа в льоісу. А в льоху все відбувається не так. Сидиш і чекаєш. Потім чути свист у повітрі і люди втягують голови в плечі, тоді розлягається гуркіт, і знов западає тиша, і хтось каже:

— Упали зовсім близько!

І люди знов підводять голови й радіють, що бомби влучили в якийсь інший будинок, а їхній ще стоїть і що вони лишилися живі.

Але тепер я побачила бомби. Літаки викидали зі своїх днищ так багато бомб і так швидко одних за одними, що здавалься, ніби з кожного з них звисав разок темно-сірих блискучих

перлі*. А потім ті разки перлів порвалися і бомби, засичавши, полетіли вниз. Вони вибухали дуже гучно. Гучніше за все, що я досі чула. Так тучно, що їх почула й бабуся. Вона схопила мене й хотіла відтягти від чікна:

— Швидко біжімо! До льоху! Швидко!

Я не могла бігти. Я не могла поворухнутися. Я вчепилася руками в підвіконня. Бубуся відірвала мене від нього й потягла через кухню, через коридор до дверей у льох. Бомби падали й далі. Гуркіт став іще дужчий. Він лящав у вухах, пік у носі, стискав горло. Бабуся штовхнула мене на сходи до льоху. Вона спіткнулася, впала на мене, і ми вдвох покотилися вичовганими східцями. Двері позад нас грюкнули і зачинилися.

Ми вмостилися на найнижчому східці. В льоху було темно, світло погасло. Я прихилилася до бабусі. Вона тремтіла і схлипувала. Над нами лящало й гуркотіло. Двері до льоху відчинялися від вибуху й знов зачинялися, відчинялися і знов хряскали.

Раптом запала тиша. Бабуся перестала тремтіти і схлипувати. Голова моя лежала на її великих м'яких грудях. Бабуся гладила мене і мурмотіла:

— Але ж вони вже полетіли! Вже полетіли!

Тоді прозвучав сигнШ закінчення тривоги. Цей сигнал був інакший — приємний, спокійний, протяглий. Ззаду, біля початку сходів, заясніло світло. То був великий кишеньковий ліхтар уповноваженого мешканців будинку. Я почула його голос:

— Люди, будьте спокійні! Я піду гляну, що там робиться! Тільки прошу вас, не панікуйте!

Ми з бабусею піднялися сходами за уповноваженим. Наш будинок лишився зовсім ЦІЛТЇЙ. Лише вибило кілька шибок у вікнах від великого тиску повітря, що виник, коли падали бомби. Ми вийшли на вулицю. З інших дверей також виходили люди.

У кінці кварталу, біл* перехрестя, стояла велика хмара куряви. Великого будинку на розі і малого поряд із ним не стало.

Чоловік Кукутітки підійшов до нас і спитав:

— Ви не бачили Ганні? Він був геть сивий і дуже змучений на виду. Він сказав: — Я вже хтозна-відколи шукаю Ганні!

Ми не бачили Кукутітки. І вже ніколи й не побачили б. Вона лежала в кінці кварталу, на перехресті, присипана купою уламків. Чоловік відкопав її. Якби вона не тримала під одною пахвою склада-ного стільчика, а під другою картатої ковдри, він би не впізнав її, бо в неї не було голови.

Але тоді ми ще не знали цього. Уповноважений мешканців будинку порадив чоловікові Кукутітки:

— Підіть до бункера в Пецльпарку! Погляньте там. Може, вона в бункері!

Чоловік Кукутітки похитав головою:

— її немає в оункері! Вона ще ніколи не була а бункері! Вона не ходить до жодного бункера!

І чоловік Кукутітки пішов далі. Бабуся глянула йому вслід. Я помітила, що вона знов почала тремтіти. І раптом бабуся крикнула:

— Хай #иве Гітлер! Хай живе падлюка! Хай живе мерзотник! —Мовчіть, пр0шу вас,— сказав уповноважений.— Ради Бога,

мовчіть ви добалакаєтеся на свою голову!

Та бабуся не мовчала. Вона й далі кричала, як на платівці, коли голкя зіскакує зі своєї лінійки:

— Хай живе Гітлер, хай живе падлюка, хай живе Гітлер, хай живе мерзотник!

Уповноважений потяг її до будинку. Я кинулась допомагати йому, підштовхувала бабусю ззаду, в розпачі молотила її кулаками по сідницях.

Бабуся поволі заспокоїлась. Тепер вона сперлася на стіну в коридорі і сказала:

— Картопля! Вона й досі стоїть на плиті! В мене згоріла картопля! Вона кинулася до кухні. Я побігла за нею. Картопля не згоріла.

Газ погас. Бомба влучила десь у газопровід.

ДІДУСЬ. ТОРБИ. ГОСПОДИНЯ КАВ'ЯРНІ. СПЕКУЛЯНТ. ЦИТРИНОВІ льодяники

У бабусиному помешканні жив ще й дідусь. Я дуже любила дідуся. Він був високий і худий, мав білі вуса, сині очі, проділ на голові й волосини у вухах. Він бував дуже веселий і розповідав усілякі історії, коли бабусі не було вдома. Бабусі дідусь дуже боявся. Взагалі він багато чого боявся. Боявся, коли мав іти до податкової управи, боявся, коли на нього кидав оком поліцай, боявся, коли шукав у приймачі англійську радіостанцію,— а втім, він її ніколи не знаходив. Та найдужче боявся бабусі. Я завше думала, що дідусь одружився з бабусею тільки тому, що боявся її. Напевне вона люто глянула на нього і сказала:

— Леопольде, ти одружишся зі мною!

І дідусь, мабуть, тільки з великого страху сказав:

— Добре, Юлі, добре, добре, Юлі!

А може, було й зовсім не так і дідусь колись дуже кохав бабусю. І вона його також. Та як я була малою, цього не було помітно. Бабуся ніколи не озивалася до дідуся ласкавим словом. Завше казала:

-Леопольде, тобі треба йти! Леопольде, принеси вугілля з льоху! Леопольде, зачини вікно! Леопольде, вимкни світло! Леопольде, подай мені газету! Леопольде, послухай! Леопольде, дай мені грошей!

Дідусь на все відповідав однаково:

— Добре, добре, Юлі! Добре, добре, Юлі!

Бо дідуся було звати Леопольд, а бабусю Юлія. Дідусь мав дивний фах.

Він торгував причандаллям до годинників. То були маленькі коліщатка, гвинтики і стрілки, що їх вставляють у годинники. Проте дідусь не мав крамниці з табличкою над дверима. Все своє причандалля до годинників він тримав у двох коробках у комірчині за бабусиною кухнею. Часом до нього додому приходив якийсь годинникар і купував стрілку, чи коліщатко, чи торбинку гвинтиків.

Та здебільшого дідусь обходив зі своїм крамом годинникарські майстерні. Бабуся називала це: "Він іде з торбами!"

Щодня, крім вихідних, дідусь після сніданку пакував велику чорну торбу і йшов із дому. А як повертався ввечері, то скидав чорні черевики й чорні шкарпетки, розтирав довгі тонкі пальці на ногах і мурмотів:

— А хай йому дідько, скільки я сьогодні знов находився! І хоч би якусь дрібничку продав! У майстернях позалишалося саме старе дрантя — руки тремтять, очі підсліпуваті! А решта всі в армії!

Потім дідусь приносив із кухні білу бляшану миску, засовував її під стіл, високо закочував холоші смугастих штанів, сідав до столу, ставив ноги в миску й починав тремтіти, бо вода була холодна. Бабуся не дозволяла йому мити ноги теплою водою. Вона вважала миття ніг за пусту забаганку.

Тоді бабуся подавала вечерю. Картопля з кропом у понеділок, печена картопля у вівторок, нарізана картопля з буряками в середу, товчена картопля в четвер, картопля смажена в п'ятницю і картопляники в суботу. Бабуся суворо дотримувалася цього розпису картопляних страв. Тільки одного разу вона помилилася. Напекла у вівторок

картопляників. Вона тоді була дуже схвильована, бо виграла в лотерею тридцять марок, а відразу по тому страшенно розлютилася, бо пересвідчилася, що за тих тридцять марок не можна нічого купити. Вона побігла назад до пункту, де сиділа жінка, що приймала виграшні лотерейні квитки, жбурнула на стіл ті тридцять марок і крикнула:

— Нате вам цей нікудишній папірчик і почепіть його собі на капелюшок! Чхати я хотіла на такі ваші гроші! Краще розігруйте в лотерею картки на м'ясо, за них хоч щось роздобудеш!

Я стояла біля дверей, і мені було страшенно соромно за бабусю.

Дідусь часто жалівся на свої бідні ноги й даремне ходіння з торбою. Бабусю його жалі не розчулювали — її ніщо не розчулювало,-але вона вірила йому. Та дідусь казав неправду. Він не так дуже на-ходжувався. Я добре знала це, бо часом, як кінчалися уроки, дідусь брав мене з собою.

Ходити з дідусем і з торбами було приємно. Найперше ми заходили випити кави. Дідусь був знайомий із жінкою, що мала крихітну, оббиту рожевим плюшем кав'ярню і любила дідуся. Вона пригощала нас справжньою кавою, а часто ще й горіховим пирогом із родзинками. У кав'ярні був старий гладкий пес. Він був уже беззубий і кульгав на одну лапу.

У господині кав'ярні був чоловік, мабуть, такий самий лютий, як моя бабуся. Господиня кав'ярні часто розповідала про свого чоловіка. А тоді завше додавала:

— Воно й гріх так казати, але, як на мене, то хай би та війна тривала вічно! То мені хоча б не сидів у печінках той бузувір.

Бо господар кав'ярні був солдатом у Росії.

Із кав'ярні ми з дідусем ішли до котрогось годинникаря. Я могла вибирати, до котрого ми підемо. Найдужче мені подобався маленький пан Мауріц. Він був не більше як метр заввишки і вилазив за лядою на дерев'яну драбинку, бо тільки так міг бачити з-за неї відвідувачів.

Любила я також ходити до чоловіка, що лагодив давні годинники. Його крамниця з табличкою над дверима "Годинникове ательє" була повна курантів та маятникових годинників — підвісних і високих, що стояли на підлозі. Завжди десь бриніла якась простенька мелодія або маятниковий годинник вибивав не ту годину, що треба. Годинникареві, що лагодив давні годинники, не треба було дідусевого краму. Бо він уже давно не лагодив годинників. Він став спекулянтом. Фах спекулянта був небезпечний. Якби поліція застукала його на гарячому, то могла б заарештувати й запроторити до концентраційного табору. Той чоловік із давніми годинниками завше був дуже ласкавий до мене. Коли ми з дідусем заходили до крамниці, він найперше казав:

— Моє особливе шанування, пане Ґете! (Мій дідусь звався не тільки Леопольд, а ще й Ґет).— Тоді додавав: — Ага, ага, сьогодні й наше любе золотко знов завітало до нас!

Золотком була я. Чоловік із давніми годинниками заводив мене до темнуватої кімнати за крамницею, відчиняв шафу й діставав із неї коробку. В ній лежав великий уламок м'якого, злиплого цитринового льодяника. Я з натугою відколювала

шматок тієї цитринової смакоти і силкувалася бути не надто жадібною. Інколи я відколупувала добрячу грудку, таку велику, що ледве могла її смоктати, бо її був повен рот.

Щоразу, коли ми з дідусем виходили з майстерні, я твердо покладала собі: "Сьогодні я не досмокчу всього льодяника! Сьогодні я лишу шматочок Шурлі Берґерові!"

Шурлі Берґер жив у нашому будинку, на третьому поверсі, і був моїм найкращим приятелем. Але я так ніколи й не принесла йому ані клаптика льодяника.

Моя мати не любила чоловіка з "Годинникового ательє". Бо одного дня їй дісталася купа грошей у спадщину по старій померлій тітці. І ввечері після роботи вона пішла до нього. Мати віддала йому ту купу грошей і отримала за неї три кіло підчеревини й чотири кіло цукру. Вона думала, що отримає за таку велику суму принаймні півкабана, проте годинникар висміяв її і сказав, що в такі часи, як наші, гроші взагалі нічого не варті. Якщо хтось хоче півкабана, то має віддати за нього піаніно або п'ятеро зимових пальт. П'ятьох зимових пальт ми не мали, проте мали піаніно. Ми з сестрою повинні були щодня вправлятися на ньому та раз на тиждень ходити до пані Кріґельштайн і грати їй те, чого навчилися. Пані Кріґельштайн сиділа біля нас на стільці й рахувала:

— Раз, два, три, раз, два, три, раз, два, три!

А тоді глибоко зітхала. Мабуть, вважала, що ми ні на що не здатні.

Ми з сестрою залюбки поміняли б піаніно на півкабана. Навіть на троє яєць. Та мати не хотіла й слухати про таке. Вона сердилася, коли ми заводили про це мову. Так сердилась, як

звичайно сердилась тільки бабуся. Бо мати чотири роки ощадила гроші на те піаніно і її страшенно сердило, що їй довелося чотири роки ощадити гроші на троє яєць або на півкабана. Вона цього не могла зрозуміти.

3

ПОСТРІЛЯНИЙ БАТЬКО. БРЕНЕРІВСЬКИЙ СОБАКА. ЛЯЛЬКОВИЙ ДІМ. ХМАРА КУРЯВИ З ТИНЬКУ. ТРІЩИНА В СТЕЛІ

Тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року весна була дуже рання. Це було добре, бо вже не треба було діставати дров та вугілля на опалення. Та багато краще було те, що в березні повернувся з фронту мій батько.

Батько лежав у Відні у шпиталі. Раніше він був у шпиталі в Німеччині, а ще раніше у шпиталі в Польщі. А ще перед тим у Росії, в потязі, що стояв десь на колії, без паротяга. Лежав із трьома іншими солдатами у відкритому товарному вагоні, та ще й під російськими штурмовими літаками. У батька були прострілені ноги, а по всьому тілі гноїлися скалки з гранат. Але він міг на превелику силу дибати і, дістаючи щоранку відпустку зі шпиталю, приходити додому й до вечора бути з нами.

Те, що батько лежав у шпиталі у Відні, не було щасливим випадком. Цю справу залагодив мій дядько, материн брат. Він був есесівцем із високим званням у Берліні, у штабі Гітлера. І те, що батько щодня отримував звільнення до вечора, також не було щасливим випадком. Під дідусевим годинниковим причандаллям, аж у самому низу, в останній шухляді шафи, було ще й кілька годинників: наручних, будиків і один кухонний. Дідусь беріг їх, немов якийсь скарб. Тепер одного з них отримав унтер-офіцер зі шпитальної канцелярії. За нього він виписував батькові звільнення.

Росіяни були вже недалеко біля Відня. Де саме, ніхто до пуття не знав. Щодругого дня ми не ходили до школи. Через бомбардування вночі. Але це нічого не важило, бо ми й так не могли навчатися. До нашої школи ходили тепер учні ще двох розбомблених шкіл.

Пані Бренер і далі вітаючись казала "хай живе Гітлер"; а пані Сула, яка раз на тиждень мила вікна в пані Бренер, підгляділа, що в пані Бренер було заготовлено багато отрути. Часом би прийшли росіяни, пані Бренер мала отруїтися, а також отруїти пана Бренера, бренерівського Геді та бренерівського собаку. Мені шкода було бре-нерівського собаку.

І ось настав день, коли сирени на дахах завили о п'ятій годині ранку, даючи сигнал тривоги. О сьомій вони знов завили, а тоді ще й о восьмій. Опівдні вже вила тільки одна сирена. Решта сирен лежали потрощені на купах уламків, цегли, шматків тиньку, поламаних дверей, вибитих вікон та повалених димарів. Батько казав, що нам усе-таки пощастило, бо американці не кидали запалювальних бомб.

Ми сиділи вже десять годин у льоху. І всі були голодні. Але ніхто не зважувався принести з дому їжі. Кожен боявся вийти з льоху.

В льоху не було туалету. Люди справляли свою потребу в кутку. Шурлі Берґер співав:

— У лісі при галяві військо наше браве, хоч праворуч ні солдата, а ліворуч ні гармати, ми не кинемо стріляти!

Пані Бренер обурив його спів, і вона знов жалісливо завела своє "якби вождь почув це". Пані Берґер, мати Шурлі, глянула на неї і спроквола сказала:

— Знаєте, що я хотіла б від вашого вождя? Хай він поцілує мене в одне місце!

Усі в льоху схвально закивали головами.

Коли бомба влучила в наш дім, засвистіло, затріщало й захиталося не дужче, ніж годину тому, як розвалився сусідній будинок. Але весь льох наповнився курявою з тиньку, він почав осипатися зі стін, і навіть упало кілька цеглин. Одна цеглина влучила в голову панові Бенедиктові. Він перелякався й кинувся до виходу, нестямно вимахуючи руками, відштовхуючи всіх, хто заступав йому дорогу. Мене також боляче вдарив у живіт.

Наша сусідка закричала:

— Нас засипало! Ми поховані живцем! Ми вже ніколи не вийдемо звідси!

То була неправда. Нас не засипало. Двері до льоху були видерті з завісів і лежали на сходах, а на дверях — чавунна ванна, труба від неї, пташина клітка нашої кастелянші (порожня), цегла і сміття. Але все те можна було легко прибрати.

Наш будинок скидався на понівечений ляльковий дім. Половина його завалилася, а друга половина стояла сиротою, сама, як палець, з кімнатами без однієї стіни. Сходової клітки також не було.

Пані Бенедикт не могла зрозуміти своїх сусідів: на третьому поверсі стояла, придавлена до рожевої стіни в кімнаті, її одежна шафа, і ніхто не хотів дістати для неї звідти зимове пальто. Я вилізла на величезну купу уламків і сміття, хоч на неї і не дозволяли вилазити, бо можна було впасти. Та на мене ніхто не звернув уваги. Серед сміття й уламків було багато знайомих мені речей. Маятниковий годинник пана Бенедикта, наша зелена завіса з кухні, сусідчина велика зелена пляшка на воду для полоскання горла й частина оксамитової софи пані Бренер. Я знайшла коліщатко від іграшкового возика, тільки не певна була, що то від мого. І знайшла велику білу коробку. В ній лежало дванадцять різнокольорових блискучих кульок на ялинку, загорнених у дерев'яну вату, і жодна не розбилася. Я розгрібала пальцями покришену цеглу, віддирала тріски від балок, витягала з грудок тиньку клаптики очерету, обережно обмацувала пальцем уламки скла.

Купа, на якій я сиділа, була десь п'ять метрів заввишки. Раніше наш будинок був чотирнадцять метрів заввишки. Я надумала знайти десь жердину, п'ятиметрову жердину. Приблизно за п'ять метрів піді мною мало бути моє ліжко. Чи, може, я сиділа над кухнею?

Мені хотілося пити. Через куряву з тиньку. Вона заліпила мені губи, язик, горло. Я злізла з купи.

Бабусине помешкання було в тій частині будинку, що не завалилася. Половини кухні не було, але кімната лишилася цілою. Через усю стелю в кімнаті пролягла глибока тріщина. Моя сестра не хотіла заходити до кімнати. Боялася тріщини. Дідусь лишився з нею в половині кухні. Ми з бабусею зайшли до кімнати. Бабуся визбирала черепки з розбитих горщиків на квітки, повитягала уламки скла з віконних рам, повитирала куряву з меблів. Я сиділа на ліжку. Воно також було все в куряві. Я дивилася на тріщину в стелі.

Мати пішла до пункту допомоги, аби отримати довідку про те, що наш будинок розбомблено. Та довідка була важлива. На неї можна було отримати вовняну ковдру, нове вбрання, а може, й черевики зі шкіряними підошвами. Але тільки тоді, як можна буде довести, що знищено геть усе.

Батько пошкандибав до шпиталю, о п'ятій годині він мав бути там. Він шкандибав іще дужче, ніж завше. Коли прибирали сміття, йому на ноги з гнійними виразками впало кілька шматків тиньку. Бабуся висунула голову у вікно з вибитим склом, глянула вслід батькові й замурмотіла,— а що була глухувата, то замурмотіла дуже гучно:

— Сердешний Буа, сердешний Буа, сердешний Буа...— А тоді крикнула на весь голос: — Гей ви, сволото! Собаки! Злочинці! Що ви зробили з моїм Буамом! Злочинці!

Дідусь убіг із половини кухні й відтяг бабусю від вікна.

— Юлі, Юлі,— заходився він умовляти її,— Юлі, перестань! Квартал обходить варта!

Бабуся кинулась долілиць на стіл і почала гамселити по ньому кулаками. Ноги її теліпалися в повітрі. Вона кричала:

— Злочинці, злочинці...

Дідусь спробував затулити їй рота. Бабуся вкусила його за руку. Дідусь зойкнув: —Ой!

Бабуся затихла. Вона більше не кричала й не гамселила кулаками. Й ноги її вже не теліпалися. Вона лежала на столі і плакала. Дідусь скинув їй окуляри з носа. Тоді витяг із кишені штанів носовичка й подав їй.

Повернулася з пункту допомоги мати. Вона взяла довідку і принесла дві ковдри. Черевиків і вбрання вже не було. Я й далі дивилася на тріщину. Поволі стемніло. Я вже добре не бачила тріщини. Але конче мусила дивитися на неї. Я крикнула:

— У кімнаті надто темно! Увімкніть світло! А то тріщина поширшає! А то все впаде на голову!

Мати сказала, що електричні дроти порвалися, і гасова лампа також розбилася, і в нас немає жодної свічки. Та бабуся все-таки знайшла недопалок свічки й засвітила його. Пломінчик блимав, бо у вікнах не було жодної цілої шибки й до кімнати завівав вітер. Бабуся вилізла з недопалком свічки в руці на стіл і підняла його догори. Тріщина на стелі не поширшала. Я заснула.

4

ПАНІ ФОН БРАУН. ВІЛЛА ПАНІ ФОН БРАУН. ПРОПОЗИЦІЯ

Другого ранку до нас завітала пані фон Браун. Я прокинулася на бабусиному ліжку. Біля мене лежала сестра. Вона ще спала і стогнала уві сні. Ніздрі в неї були забиті курявою, чоло аж посіріло від неї.

Пані фон Браун, з червоним гачкуватим носом, у плюшевому пальті, стояла серед кімнати.

Дідусь запитав, чи її помешкання також розбомбили. Пані фон Браун обурено похитала головою. Це означало: "Що ви собі гадаєте! Зі мною не може такого статися!"

Пані фон Браун сіла на ліжко переді мною. Я відсунулася. Пані фон Браун кілька разів постукала своїм срібним ціпком по

підлозі. З неї знялася курява. Бабуся прийшла з ганчіркою і витерла її. Пані фон Браун проголосила:

— Я маю у Нойвальдеґу віллу на літо!

Цього вона могла й не казати. Це було відомо кожному в наших околицях. Пані фон Браун знали всі. Вона була старезна, багата й вельможного роду. А ще була нацисткою.

Але тепер до Відня підступали росіяни і американці закидали нас бомбами. Бути нацисткою ставало не так легко. Стара пані фон Браун переконалася, що вона вже не потрібна тут, у Відні, вождеві й вітчизні. Вона хотіла поїхати до своєї сільської садиби в Тиролі. (Такі люди, як пані фон Браун, завжди мають сільську садибу, до якої можуть утекти).

У сільській садибі в Тиролі було спокійно. Там не було ані росіян, ані бомб.

Проте пані фон Браун боялася за свою нойвальдеґську віллу. Недобре лишати таку велику, гарну віллу без догляду; особливо в такі погані часи. Бо ж у Відні, пояснила пані фон Браун, повно всякої потолочі. Отож їй треба негайно знайти когось, хто глядів би її віллу, поки вона перебуватиме в Тиролі. Вона запропонувала нам глядіти її віллу.

Бабуся не розуміла, що говорить пані фон Браун, і допитувалася:

— Що вона хоче? Що вона каже?

Дідусь прокричав їй у вухо, що хоче пані фон Браун. Бабуся відмовилася від її пропозиції. Вона глянула на тріснуту стелю і заявила:

— Ця стеля ще довго протримається! Довше, як уся тисячолітня гітлерівська держава!

Дідусь зітхнув. Він напевне хоч і сьогодні переїхав би до вілли. Бабуся сердито глянула на нього, і він вирішив, що також хоче лишитися в кімнаті з тріснутою стелею. Він сказав пані фон Браун:

— На жаль, ласкава пані, Юлі не хоче, ми не можемо!

Моя мати не мала ніякої кімнати, навіть із тріщиною в стелі. Вона прийняла пропозицію пані фон Браун. Ще й подякувала їй.

Пані фон Браун звеліла нам не торкатися у віллі стильних меблів, не розгортати килимів, мити віконниці, поливати клумби в садку, не шкрябати паркету й завше тримати двері від будинку й від садиби замкненими. Мати пообіцяла, що так усе й робитиме. Я була дуже сердита на неї: покірно стоїть перед тією старою каргою з червоним гачкуватим носом і водно каже:

— Авжеж, пані фон Браун, звичайно, пані фон Браун, а як же інакше, пані фон Браун.

Потім стара віддала матері ключі, пояснила, котрий від брами і котрий від хвіртки, сказала: "Хай живе Гітлер", ще кілька разів стукнула срібним ціпком по підлозі й рушила, переступаючи через цеглу, половину унітаза та віконні рами, на дорогу. Там на неї чекало військове авто.

Бабуся дивилася на авто, коли воно від'їздило, але цього разу не кричала навдогін йому. Вона була стомлена, бо останніми днями надто багато кричала.

5

АЛЬС. МАРНУВАННЯ БОМБ. ЗАСОЛЕНІ ГРУДИ. ФАЛЬШИВА ВІДПУСТКА

Після обіду ми вирушили в дорогу. Мати і ми з сестрою. Ми йшли до Нойвальдеґа. Трамваї вже кілька тижнів як не ходили. Ми простували вздовж трамвайної колії. Я рахувала вирви від бомб на вулиці. Найкращі вирви були по течії Альсу. Власне, Альс протікав під землею, під мурованим склепінням. Бомби пробили товсте покриття дороги.

Ми з сестрою спинилися на краю однієї вирви. Мати міцно тримала нас за плечі. Ми втупили очі в чорну воду. До Альсу стікалися всі канали району. Над ним стояв сморід.

Ми побачили, як щось пропливло повз нас.

Мати запевнила, що то був щур. Потім надійшов вартовий кварталу. На рукаві в нього була пов'язка зі свастикою. Він сказав нам, щоб ми йшли далі, бо стояти над вирвами небезпечно. Мати гукнула йому навздогін:

— А хіба тепер є щось безпечне?

Вартовий не відповів їй, навіть не обернувся. Наші черевики були на дерев'яній підошві. Черевиків на шкіряній підошві давно вже не існувало. У черевиках на дерев'яній підошві було важко ходити. В ноги пекло й кололо, натиралися водянки. Біля останньої трамвайної зупинки ми посідали на лавці в парку. Я скинула черевики й поставила гарячі ноги на холодну землю. То було приємне відчуття. У сестриному черевикові десь був цвях, що колов їй ногу. Мати попробувала витягти його.

На зупинці було тихо й затишно. Тут не було фабрик і не було великих будинків. Не було вирв від бомб. Були тільки гарні вілли у великих садках. Жодна вілла не була зруйнована. Я спитала:

— Чому американці не кидають бомб на Нойвальдеґ?

— Бо це було б марнування бомб. Тоді вони однією бомбою могли б убити щонайбільше чотирьох людей! — відповіла мати.

— А якби попали в садок,— пояснила сестра,— то вони б знищили хіба якусь грушу. На таке діло бомби надто дорогі, розумієш?

Я зрозуміла і дуже зраділа, що опинилася в місцевості, на яку бомби надто дорогі.

Я саме встигла взутися, коли побачила, що дорогою шкутильгає якийсь чоловік у сірій солдатській уніформі, дуже схожий на мого батька. Я вигукнула:

— Тато йде за нами!

Мати була стомлена. Вона сиділа з заплющеними очима, схилившись на спинку лавки. І навіть не розплющила очей, тільки сказала:

— Тато у шпиталі. Він сьогодні не може прийти. Сьогодні йому витягли кілька гранатних скалок із лівої ноги. Може, він навідає нас завтра вранці або післязавтра.

Чоловік у солдатській уніформі був уже зовсім близько. Це був батько. Він сів біля нас на лавку, затис ковіньку між коліньми, сперся на неї головою, глибоко зітхнув і сказав:

— Для мене війна скінчилася!

Ми втупили в нього очі. Він усміхнувся і повів далі:

— Сьогодні вранці у шпиталі все пішло шкереберть. Надійшов наказ евакуювати весь шпиталь до Німеччини, бо росіяни вже дуже близько. Всі повинні виїхати. Навіть щойно прооперовані!

— А ти? — спитала мати.— Ти не повинен виїхати? Чому не повинен?

— Я втік,— пояснив батько,— втік із потяга. Паротяг уже свистів. У тому шарварку ніхто цього не помітив. Охоронці гасали, як собаки, і всі були налякані до смерті!

Я сиділа тихо, як миша. І намагалася погамувати свій страх. Але я ж не була дурна і добре знала: солдат, хоч би який він був хворий, поранений і постріляний, усе-таки завше залишається солдатом. Він не може робити, що хоче. Мусить виконувати те, що йому наказано. Солдат, що замість їхати в потязі до Німеччини сидить на лавці у парку в Нойвальдегу, зветься дезертиром. А дезертирів розстрілюють. Останнім часом навіть без суду. Просто розстрілюють.

— Ходімо далі,— сказала мати.

Вона раптом заквапилася. Ми підвелися. Цвях у сестринім черевику стирчав далі. У мене на підошві була велика водянка. Я відчула, як вона лопнула.

— Уже недалеко,— сказала сестра. Вона взяла мене за руку.

Нам майже ніхто не траплявся назустріч. Зрідка ми бачили когось за огорожею. Віконниці в більшості вілл були зачинені.

— Вони всі на Заході,— мовила мати,— бояться росіян!

— Росіяни відрізують жінкам груди, і вистрілюють дітей, і грабують будинки, і палять усе, що горить,— сказала сестра.

— Де ти набралася таких дурниць? — спитав батько. Сестра здвигнула плечима.

— У школі всі так кажуть. Учителька фізкультури, і діти, і пані Бренер, і ті, що належать до спілки німецьких дівчат.

— Мені це казав Шурлі Берґер,— підхопила я — Йому дядько розповідав, що росіяни шматують жінок, а тоді вкидають у діжки й засолюють!

— Нащо ж вони їх засолюють? — спитала сестра.

Я також не мала уявлення, нащо росіянам було засолювати людей.

На роздоріжжі стояло військове авто без верха. Біля нього, спершись на капот двигуна, стояло двоє патрульних. То були стрункі, зовсім молоді солдати.

— І що нам тепер робити? — тихо спитала мати.

— Як на мене, то сміливо, незворушно йти далі,— мовив батько. Сестра й досі тримала мене за руку. її пальці були гарячі й мокрі.

Вона тримала мене дуже міцно. Що ближче ми підходили до солдатів, то дужче вона стискала мене за руку.

І ось ми дійшли до авта. Один із солдатів заступив нам дорогу і звелів батькові показати документи. Батько витяг із кишені кітеля солдатську книжку. Солдати пильно переглянули її. Тоді батько дав їм якогось папірця. Солдати заходилися уважно вивчати його. Це тривало довго. Врешті вони кивнули головою, повернули батькові папірця, віддали честь і відступили вбік.

Ми пішли далі. Поминувши три будинки, ми зупинилися перед брамою з номером п'ятдесят вісім. Мати витягла з торбинки в'язку ключів, отриманих від пані фон Браун, і спробувала відімкнути браму, але ключ тремтів у неї в руці. Батько взяв у неї ключа й відімкнув браму.

У велику ковану браму з візерунками була вставлена маленька хвіртка. Перше ніж зайти на подвір'я, я оглянулася. Двоє стрункіх, молоденьких солдатів на вулиці знов сперлися на капот двигуна. Один саме запалив сигарету.

— Як тебе пропустив патруль? — спитала мати.

Ми йшли широкою, посиланою жорствою стежкою до великої вілли, пофарбованої у ясно-жовтий колір.

Батько витяг із кишені папірця, якого показував солдатам.

— Це звільнення,— посміхнувся він.— А завтра я зроблю собі нове звільнення! — Він поплескав себе по кітелю там, де зсередини була кишеня.— Усе ось тут,— сказав він.— Ціла канцелярія! Повно звільнень, печатка, все тут!

— Звідки воно все в тебе? — поцікавилася мати.

— Ну звичайно ж, мені його ніхто не подарував. Такі речі тримають у канцелярії. А мудрий чоловік не забуває про себе!

Мати зітхнула.

— Ти думаєш, це тебе порятує? Батько не відповів.

— Якщо росіяни швидко не прийдуть, то тебе німці спіймають,-сказала мати.

— А коли прийдуть росіяни? — спитала сестра. Мати здвигнула плечима.

— Вони прийдуть швидко,— мовив батько,— дуже швидко.

6

РІЗНІ САЛОНИ. ДЯДЬКИ. ГНОМИ. АЛЬТАНКИ. ВЕНЕРА ФОН БРАУН

Вілла пані фон Браун була дуже велика й дуже жовта. Вікна були брунатні. Дах сірий. У будинку була одна кругла тераса, і одна чотирикутна, і один вузький довгий балкон, і один короткий широкий. А ще було три криті балкони, і маленька башточка, і велика башта. І два штоки на прапори.

Я ще ніколи не бачила такого великого помешкання. Найбільше з усіх, які я знала, було помешкання Марґіт Кох. Воно складалося зі світлиці, спальні, кухні, їдальні й дитячої кімнати. А в будинку пані фон Браун були найдивовижніші кімнати. Одна величезна кімната на самі книжки. Всюди попід

стінами стояли на полицях книжки з товстими темно-брунатними шкіряними спинками й золотими літерами на них.

А одна кімната мала аж п'ятеро вікон. Мати називала її салоном. Слово "салон" я знала. Воно було написане над вхідними дверима до перукарні пана Гампазека: "Перукарський салон Отто Гампазе-ка". А над давно вже зачиненою кав'ярнею з морозивом пана Тоніо Переґріні стояло: "Італійський салон морозива".

Проте салон пані фон Браун був узагалі ні на що не придатний. У ньому стояли крісла, запнуті незграбними сірими полотняними покрівцями. Навіть зі стелі звисало щось завите в сіре полотно. Мабуть, блискуча скляна люстра. А покрівці були від куряви. Ми не мали права їх знімати. Бо то був не наш дім, казала мати.

Там було ще повно кімнат, не схожих ні на світлиці, ні на спальні, ні на їдальні, а тим більше на дитячі кімнати. На першому поверсі, на другому, на піддашші. І всюди стояли сірі полотняні опудала, а по кутках лежали скручені килими. Ввечері, коли темніло, через ті кімнати було аж страшно переходити.

Кімнати були з'єднані між собою великими, заскленими двійчастими дверима. Коли сестра якось зупинилася посеред кімнати і щосили загупала по паркеті, двері самі повідчинялися.

Ми любили заходити до кімнати з дядьками. Кімната з дядьками, власне, звалася "Музичною кімнатою".

Єдине, що стояло в кімнаті з дядьками,— це величезний рояль і два стільчики біля нього. На стінах висіли мальовані

олійними фарбами портрети. Висіли не тільки в один ряд, а ще й над ним і під ним. І по кутках також стояли ще не повішені портрети. То були все портрети якихось чоловіків. У кімнаті з дядьками ми з сестрою гралися у гру: "Про котрого я думаю дядька". Я сідала біля рояля на стільчик, що крутився навколо своєї осі, оберталася на ньому й непомітно вибирала собі котрогось намальованого дядька.

Сестра сідала на другий стільчик і намагалася відгадати, про котрого дядька я думаю.

— Може, в нього блакитні витрішкуваті очі? — питала вона. Я кивала головою.

— Може, в нього дуже великі відстовбурчені вуха? — питала вона. Я кивала головою.

— І в нього є борода? — питала вона. Я знов кивала головою.

— І та борода внизу розділена надвоє? Я хитала головою.

Нарешті вона вигукувала:

— Ти думаєш про лівого дядька у верхньому ряду на правій стіні біля вікна?

Тоді я всіма десятьма пальцями так гучно вдаряла по клавішах, що дядьки на стінах дрижали і хиталися.

Гра "Про котрого я думаю дядька" була нелегка. Дядьки були дуже схожі один на одного. Всі мали блакитні витрішкуваті очі, бороди, відстовбурчені вуха й лисину на півголови.

Садок пані фон Браун так само був дивовижний. Там росли дерева й кущі, яких ми ще ніколи не бачили. Одне дерево скидалося на ялину, але на ньому був дрібненький ясно-жовтий цвіт. Отже, то не могла бути ялина. На одній великій клумбі стояла гола кам'яна жінка без рук і без носа.

— Рук їй навмисне не зроблено,— запевняла мати,-їх вона й не мала, а ніс відломився, він у неї був.

За домом була лука, і по ній протікав маленький мілкий струмок. Мати казала, що то Альс. Та я не вірила. Я ж бачила Альс. Крізь вирви від бомб уздовж його течії. Там Альс був глибокий, чорний і смердючий. І в ньому плив щур.

А ще в садку було дві альтанки. Мала й велика. Вони були замкнені, і ми не мали від них ключів. А проте ми з сестрою завше сперечалися за них. Бо сестра твердила, що велика альтанка належить їй. Через те, що вона старша. Так годиться.

Сперечалися ми й за гномів. У садку пані фон Браун було тринадцять гномів. Вони стояли на різних клумбах. Сестра попереносила їх на луку за будинком. Ми гралися ними у батька, матір і дитину. Сестра була батьком, я матір'ю, а гноми дітьми. Але ми не хотіли мати тринадцятеро дітей, а тільки троє і ніяк не могли дійти згоди, котрі гноми будуть кращими дітьми. Чи той, що з тачкою, чи той, що тримає в руках кошичок із квітками, чи той, що несе кошика за плечима, чи той, що з ліхтариком, чи той, що з лопатою. Ми сходилися тільки на тому, що гном із бруском нам не потрібен. Дитина, що весь час гострить ножа, нудна.

Батько ніколи не виходив із дому. Його ніхто не повинен був бачити. Здебільшого він лежав на килимі у кімнаті з книжками. Незважаючи на заборону, він розгорнув килим і

читав товсті старі книжки. Часом, коли йому особливо подобалось якесь місце, він читав його мені. Я нічогісінько не розуміла, проте захоплено кивала головою. Батько також робив нам із паперу кораблики. Він видирав на них сторінки з книжки, яку знайшов у письмовому столі пані фон Браун. На її обкладинці була велика чорна свастика. У тій книжці були надруковані промови вождя.

Часом ми підіймалися з батьком на піддашшя, вилазили крізь слухове вікно на дах і засмагали на сонці. Там батька ніхто не міг побачити. Наш будинок був набагато вищий за всі навколо.

Я завше розповідала батькові про все, що побачила в садку і в будинку. Розповіла про кам'яну жінку без рук і без носа, і про ялину з ясно-жовтим цвітом, і про маленький струмок, що мав бути Альсом. Батькові я повірила, що струмок справді був Альсом. Кам'яну жінку батько охрестив Венерою фон Браун. І для чудних дерев він знаходив гарні назви. Одне ми назвали "індонезійська оскома", ще одне —"деркач тремкий обдертий".

Мати часто вирушала по харчі. До молочарні їй треба було йти півгодини. До різника — сорок п'ять хвилин. А в пекаря їй доводилося вистоювати в черзі годину.

Вона приносила додому чверть літра молока, сто грамів сірої, липкої ковбаси і половину сіро-жовтої хлібини. її не можна було різати. Треба було відкришувати від неї шматочки. У ковбаси був смак борошна і згірклого смальцю. І вона смерділа. Молоко було синюване і прозоре.

Кілька разів мати вибиралася пішки аж у місто із довідкою про те, що наше помешкання розбомбили. Вона обійшла

вздовж і впоперек увесь Відень у пошуках крамниці, де ще було спіднє вбрання і черевики. Але не знайшла такої.

А нам конче потрібне було дещо з одягу. У будинку ми, правда, знайшли кілька рушників, кухонних рушників і трохи постільної білизни, але там не було спідньої білизни й сорочок. І не було щіточок до зубів і мила. І тим більше верхнього вбрання і взуття. А найгірше, що не було піджака, сорочки й черевиків для батька. Бо як би він з'явився на очі росіянам в уніформі німецького солдата!

Мати подалася ще раз пішки до міста. Надумала обійти всіх приятелів нашої родини. Тих, чиїх помешкань не розбомбили. І повернулася з великим пакунком одягу. Були там і черевики. І аж п'ятеро штанів на батька.

— Чоловічих штанів я могла б принести й десятеро! — сказала мати. І вона розповіла, яка то була сумна, страшна картина, коли тітка

Гермі хапала й викидала з шафи всі штани й піджаки дядька Тоні і, хлипаючи, примовляла:

— Бери, бери, вони вже йому ні до чого. Мертвим не потрібний костюм від Естергазі!

Та однаково мати не взяла штанів дядька Тоні — він був малий і товстий. Ті штани взагалі були не на батька. У сусідки тітки Гермі також загинув чоловік. Він був високий і тонкий. Сусідка віддала матері штани для мого батька.

Мені мати принесла чудові шкіряні черевики, червоні, з білими шнурками. На жаль, вони були малі на мене. Тоді батько вирізав у носку в кожному черевикові по дірці, щоб я

могла просунути в них великі пальці. Тепер черевики мені годилися. А ще я отримала сукню. Вона була задовга й заширока на мене і з огидним малюнком — уся в трояндах. Я відмовилась одягати її. Та моя відмова не допомогла, мене силоміць упхнули в те страховидло. Сестра засміялася і сказала:

— Ти наче ватяна ковдра!

7

ОБМІН. ОБХІД ТЕРИТОРІЇ УЗДОВЖ ОГОРОЖІ. РАДНИК ЛІСОВОГО УПРАВЛІННЯ. АНГЕЛ. ПАН ВАВРА. ПАН ҐОЛЬДМАН

Двічі на тиждень нас відвідував дідусь. Йому треба було три години, щоб добратися до нас. Він уже не міг швидко ходити.

Дідусь завше приносив нам дещо з того, що він добував з-під уламків. То були найнесподіваніші речі: дитяча ванночка, дві червоні, у білу крапку чашки, ополоник, вовняний шарф, безпечна бритва, ножиці, пляшечка парфумів, старий піджак і подірявлений скалками від бомб пуловер. Мати розпустила шарф і пуловер, хотіла сплести з них нам камізельки. Проте в домі не було дротиків. Мати перешукала цілий будинок, але дротиків не знайшла.

— А хай їм чорт! — сердито сказала вона — Все вони тут мають! Люстри, і олійні портрети, і порцелянові вівчарки, а хоч би тобі один дротик!

Тоді взяла ванночку і пішла з дому. За годину вона повернулася задоволена — із дротиками. Виміняла їх за ванночку.

Щодня над будинком пролітали літаки. Та ми не боялися їх. Літаки летіли до міста. Нас вони не бомбили.

Дідусь розповідав нам, що тепер і місто не так бомблять. Бо все вже зруйноване. У нашому старому кварталі, розповідав він, не лишилося жодного будинку, а всі люди, що не загинули, живуть у Пецльпарку в бункері. Тільки вони з бабусею лишилися в руїні, в кімнаті з тріщиною в стелі. Вибиті шибки бабуся позатуляла картоном. Та коли віяв вітер, до кімнати надимало повно пилюки з тиньку, і бабуся цілий день витирала і змивала її. Звичайно, не було світла та газу в кухні, а воду дідусеві доводилося носити відром із бункера в Пецльпарку.

Щоранку я робила обхід території уздовж огорожі. Починала я від брами. Огорожа від вулиці була висока, з грубих чорних залізних прутів. Вони скидалися на списи, а між тими списами були ще залізні квітки, залізні кренделі й залізні завитки. Залізні списи були повтикані у червоний цегляний підмурок по коліна заввишки. Зверху на гостряках списів були натягнені три ряди іржавого колючого дроту. Позад огорожі, з боку садка, був густий самшитовий живопліт. Я пролазила крізь нього і, чіпляючись за залізні кренделі й завитки, видряпувалася до вершка огорожі, аж до гостряків на списах. Звідти я оглядала околицю. З другого боку вулиці був дім, де вже ніхто не жив. Господарі його втекли на Захід. Я поклала собі дослідити той дім. Бо там у льоху — мені добре було видно від вершка огорожі — віконце було до половини відчинене. Я хотіла залізти в нього. Я все добре обміркувала. Треба було тільки почекати, поки старий радник, що жив поряд у віллі, піде на прогулянку зі своїми двома догами.

Отож я, вчепившись в огорожу біля самих гостряків на списах, стежила за всім, що діялося по той бік вулиці. Радник сидів на терасі і снідав. їв некруто зварене яйце. Собацюри лежали біля нього. Я чекала, чи не вийде часом радничка й не

забере його на прогулянку. Та вона не виходила. Доги позіхали.

Так я перебиралася вздовж огорожі від списа до списа, чіпляючись за них руками, обережно, щоб не наштрикнутися на іржаву колючку з дроту. Звідти я бачила котів, солдатів, військове авто і перших росіян.

Потім огорожа зі списами кінчалась. Я опускалася додолу, пролізала крізь живопліт і опинялася перед огорожею, що відділяла садок пані фон Браун від сусіднього садка. Це вже була звичайна дротяна огорожа. Там на мене чекав Ангел. Ангел був дівчиною, десь такою завбільшки, як я, а в усьому іншому зовсім не такою.

У Ангела було цупке їжакувате волосся й шовковий бант на голові. Щодня інший. І щодня на ньому була інша сукня. Оксамитова, або з квітчастого краму, або вишита хрестиком. Я звала ту дівчину Ангелом тому, що її прізвище справді було Ангел: Сусанна-Марія Ангел.

Найперше я подивилася, в чому сьогодні Ангел з'явився в садку,-в картатій шовковій сукні і з таким самим картатим шовковим бантом. Я скривилася, показала йому язика, сказала: "Фе!" — і повільно пішла вздовж огорожі. Ангел ішов поряд зі мною з другого боку огорожі. Як майже завше, Ангел штовхав перед собою іграшкового візочка. У тому візочку він тримав чорного кота, вбраного в ляльковy сукню, з чепчиком на голові, як у немовляти. Кіт не хотів там сидіти, нявчав, пручався, поривався вискочити з візочка. Ангел запихав його назад, укривав квітчастою ковдрочкою і заколисував:

— Спи, любчику! Не вередуй, любчику! Люлі-люлі! Я сказала:

— У мене вдома є багато кращий візочок! Ангел звів брови й посміхнувся.

— А де ж він? Покажи мені його, свого гарного візочка!

— Не покажу! — мовила я.

— Бо в тебе його немає!

— Є! — крикнула я.

— Немає! В тебе нічого немає! Нічогісінько! Взагалі немає! Ангел сказав це переконано, дуже повільно, і знов запхав бідолашного кота до візочка.

— Пусти кота, дурепо! — сказала я.

— Це мій кіт, і тобі до нього зась! — мовив Ангел і додав: — 1 в кухні в мене ще є дві морські свинки, і канарка, і біла миша. А мій дядько має чотири собаки!

— І я маю! — крикнула я.

Ангел похитав головою. Тим часом ми дійшли до кінця огорожі. Я ще раз скривилася, сказала: "Фе!" — і лишила Ангела самого.

— Тьху,— мовив він мені вслід.

Я подалася лукою попід струмком до садка сусідів із другого боку. Там у дротяній сітці була велика дірка. Нею можна було пролізти. І я пролізла нею. Чоловік, який щоранку працював у тому садку, дозволяв мені це. Він звався Вавра і

був доглядачем у тому будинку. Він жив там сам. Люди, яким належав той будинок, виїхали.

— Подалися на Захід,— сказав пан Вавра.

— Вони боялися росіян? — спитала я. Вавра кивнув головою.

— Певне! Боялися і росіян, і американців, і французів! Усіх боялися! — Пан Вавра задумливо звів очі догори й пояснив мені: — І мали чого боятися! — Він показав на будинок.— Вони його відібрали у старого Ґольдмана. В Якоба Ґольдмана старшого. І цукроварню вкрали в нього! Все, що мають, вони відібрали у євреїв! — Пан Вавра засміявся.— А тепер, як помітили, що їхній Гітлер програє війну, то нетямляться зі страху, що євреї повернуться і порозбивають їхні прокляті нацистські довбешки!

Я мовила — і голос у мене ледь затремтів, бо мати суворо заборонила мені розмовляти про це з чужими людьми:

— Пане Вавро, євреї не повернуться. Гітлер усіх їх посадив до концтабору. їх усіх знищено! Всіх!

— Цить, дитино,— прошепотів пан Вавра.— Не кажи такого! Діти не повинні цього знати!

— А я знаю,— заявила я,— бо в мене дядько — есесівець, великий начальник, служить у ставці вождя. Якось мати сперечалася з ним про євреїв, і він сказав, що євреї в концтаборі всі пішли в димар! Ще й надув губи й показав, як вони виходять димом: "Пф-ф-ф!"

— Гарний же в тебе з біса дядько! — промурмотів Вавра. Тоді витяг із задньої кишені у штанях яблуко й дав мені.

Я подякувала й рушила до дірки в огорожі. Пан Вавра пішов за мною.

— А все-таки пан Ґольдман повернеться! Ось побачиш, дитино, ось побачиш!

Після відвідин пана Ваври я ще раз підійшла до брами, поглянути, чи радник не пішов часом на прогулянку.

Та де там! Він сидів на подвір'ї і кидав паличку, щоб собаки бігали по неї.

8

ГОСПОДАРІ. ПОМСТА

Одного разу я гойдалася на брамі. Відчиняла її, міцно чіплялася руками за залізні прути й відштовхувалася ногами. Брама летіла разом зі мною до огорожі, вдарялася об залізні списи й відскакувала назад, аж завіси скреготали. Я знову відштовхувалася ногами, і брама знову летіла зі мною до огорожі. І ось саме тоді, як я так гойдалася, над'їхало авто і спинилося перед нашою садибою. Авта рідко можна було тут побачити, а вже приватні авта зовсім не з'являлися. Але це було приватне авто. Чорний "мерседес". З авта висіли хлопець і дівчина. Дівчина була трохи старша за мене, а хлопець менший, десь шести-семи років. Обоє втупили в мене очі. Я розігналася ще дужче, аж огорожа захиталася. Під брамою зашурхотіла жорства. Хлопець мовив:

— Гей ти, перестань, а то зовсім розвалиш нашу огорожу! Я пустила браму, впала, і вона вдарила мене в голову.

В очах у хлопця засвітилася цікавість.

— Дуже забилася? — спитав він.

Я мовчки підвелася і обтерла з колін бруд.

З авта висіла жінка. Вона була гарна і гарно вбрана. Потім з авта висів чоловік. Він підійшов до багажника, витяг із нього дві валізи й кілька коробок, поставив їх на хідник, сказав "хай живе Гітлер", сів у авто й поїхав.

Жінка взяла в руки по валізі й рушила стежкою до будинку. Дівчина взяла дві коробки, одну хлопець, і обоє подалися за жінкою. На хіднику лишилася ще одна коробка. Я взяла її і пішла за прибульцями.

Хлопець обернувся і спитав мене:

— Слухай, ти, де наші гноми? Я не відповіла йому. Хлопець крикнув:

— Мамо, наші гноми пропали, геть усі!

— Не журися, Ґеральде, пропало всього куди більше, ніж якихось там кілька садових гномів! — мовила жінка і всміхнулася до мене. В неї було веселе обличчя.

— Із тими гномами нічого не сталося,— сказала я.— Вони всі стоять на луці за будинком!

Жінка була невісткою пані фон Браун. А діти — онуками пані фон Браун. Звалися вони Гільдеґард і Ґеральд. Власне, вони мали їхати в Тироль, до своєї бабусі, старої пані фон Браун. Але потяги вже не їздили. І авта, що мало їх відвезти туди, теж уже не було. І молода пані фон Браун не мала ніякого бажання їхати до своєї свекрухи. її чоловік, син старої пані фон Браун, загинув. Молода пані фон Браун мала помешкання в місті. Але в сусідній будинок влучила бомба. В помешканні не лишилося жодної цілої шибки й жодної лампи, а всі меблі були поцюкані скалками бомб.

Тому молода пані фон Браун надумала перебратися до свекрушиної вілли.

Молода пані фон Браун була нормальна жінка. Розуміла вона й становище мого батька. Казала, що й сама радо була б сховала свого чоловіка. Але він не хотів. Вважав, що не було нічого кращого й розумнішого, як одягти гітлерівську уніформу, сісти в літак і обстрілювати англійські літаки. І ось його вже немає. А винна в цьому, вважала пані фон Браун, та стара відьма. Це вона не навчила сина чогось мудрішого.

Отже, молода пані фон Браун була нормальна жінка. Діти мені менше подобалися. Вони вічно торочили: "наш садок", "наш будинок", "наші дерева". І про дядьків у кімнаті з портретами казали: "наш дідусь", "наш дядько Фрідріх". їм також дозволено було зняти полотняні покрівці з крісел і розгорнути килими. І вони мали ключі від альтанок у садку.

Другого ранку я вирушила у свій обхід уздовж огорожі. Там, де починалася дротяна сітка, на мене знов чекав Ангел з іграшковим візком. Сьогодні він був у ще кращій, як завше, оксамитовій сукні, зі стрічкою бузкового кольору на голові, його їжакуваті коси були щойно вимиті, аж блискучі. У мене коси були вже віддавна не миті, бо ми не мали мила.

Я сказала:

-Фе!

Раптом біля мене з'явився Ґеральд і також сказав Ангелові: —Фе!

Ангел, перебираючи пальцями пасма цупкого волосся, усміхнувся і пролебедів:

— Вітаю тебе, Ґеральде! Де ти був так довго? Тепер ти живеш тут? Тепер тобі доводиться жити з цією ось?— Ангел показав на мене пальцем.

Ґеральд знову сказав: —Фе!

Ангел мовив, і далі показуючи на мене пальцем:

— Вона весь час каже, що в неї є іграшковий візок, а в неї ніякого візка немає!

— Певне, що є! — вигукнув Ґеральд — Я сам бачив його! Стоїть у салоні, але він такий коштовний, що ми не можемо вивезти його в садок. Бо він з усіх боків оздоблений діамантами й перлинами!

Ангел втупив у нас очі, водночас знов запихаючи кота до візочка.

— Пусти кота! — сказав Ґеральд.

— Пусти кота! — крикнула я.

— Це мій кіт, — сказав Ангел.

Тієї миті біля мене з'явилася Гільдеґард, і моя сестра також, і раптом ми всі перелізли через огорожу. Ми перекинули візка й вивільнили кота з ляльковового вбрання. Кіт подряпав нас. Мабуть, йому боліло, але нам було важко витягти його з дуже тісного ляльковового вбрання. Нарешті кіт звільнився від нього і чкурнув геть. Він кульгав на одну лапу.

Ангел ревів біля нас і крізь хлипання казав:

— Фе, фе, які ви погані, які погані, це ж мій кіт, мій, це ж мій візочок! Мій візочок!

Ґеральд підняв угору візочок і щосили шпурнув його в кущі порічок під огорожею. Рожева ковдрочка та рожева мереживна подушечка випали з візочка. Ґеральд скочив на рожеву ковдрочку й почав топтати її, вигукуючи:

— Це ж твій кіт! Це ж твій візочок! Це ж твоя ковдрочка! Ангел побіг додому.

Ми кидали навздогінці йому ялинові шишки та камінці і кричали:

— Дурепо! Нетямо безверха! Прилизана мавпо! Біжи, біжи! Розкажи про все матері!

Потім ми перелізли назад через огорожу й також побігли додому. Ми боялися Ангелової матері, Архангела. Вдома ми принишкли в кімнаті з дядьками. Сестра навчила дітей фон Браунів гратися в дядьків.

Онуки пані фон Браун також були нормальні.

ПАН РАДНИК БОЇТЬСЯ. ВИБИТА ШИБКА. ОЛЕНЯЧА ПЕЧЕНЯ І ГУЛЯШ ІЗ САРНИ

Після обіду пан радник із дружиною залишили свою віллу. Але не тільки задля прогулянки. Приїхало авто, і вони повантажили в нього валізи та ящики. Тоді висадили кілька валіз на багажник зверху й міцно поприв'язували їх. Пані радничка тримала хусточку біля носа. Ми стояли біля брами й зацікавлено спостерігали за ними. Коли радник повантажив усі валізи, ящики та коробки, він підійшов до нас і сказав Ґеральдові:

— Поклич, будь ласка, маму! Геральд гукнув у садок:

— Мамо, мамо, радник щось хоче!

Пані фон Браун підійшла до брами. Радник уклонився і сказав:

— Пані фон Браун, я прийшов попрощатися! — Він схлипнув.-Я застрілив обох своїх вірних друзів, собак, застрілив із жалю до них, щоб оберегти їх від ще гіршого! — Він показав на авто: — Наші речі спаковані! Те, що необхідне для подальшого життя! — Він перейшов на шепіт.— Бо все валиться! Геть усе! Ніхто більше не здатен цього витримати! — Він іще дужче стишив голос: — Я маю певні відомості, що росіяни вже в Пуркерсдорфі! — Він подав руку пані фон Браун і вже голосно сказав: — Ласкава пані, тікайте з дітьми. Росіяни жахливі!

— Усе жахливе, дорогий пане раднику,— відповіла пані фон Браун. Радник похитав головою і повернувся до авта. Авто рушило з

місця. Радничка, хлипаючи, помахала рукою.

Тепер ми могли зайти до будинку навпроти!

Ґеральд та Гільдеґард перші перебігли вулицю й перелізли через огорожу. Ніде нікого не було видно. Я також перебігла вулицю, вилізла на огорожу, але зачепилася за неї своєю квітчастою сукнею і повисла в повітрі. Сукня роздерлася, я впала в кущі порічок і рачки долізла до Гільдеґард та Ґеральда.

Ми чекали на мою сестру. Вона застрягла біля нашої брами, бо саме нагодився старий Вавра й завів розмову з нею. Нарешті Вавра пішов до свого садка. Сестра чимдуж перебігла вулицю, майнула через огорожу і ляпнулася додолу перед нами.

— Вавра дав мені яблуко,— сказала вона, витягла його з кишені й надкусила. Тодьдала його мені.

Я теж укусила яблука й передала його далі Ґеральдові. Так ми всі четверо кусали по черзі яблуко й пильнували, щоб ніхто не поласився на більший шматок. Потім підкралися до віконця від льоху.

Віконце стояло відчинене, але було надто мале, щоб ми могли крізь нього залізти. Крім того, від віконця до дна льоху було щонайменше три метри.

Ми закралися на другий бік будинку. Там була засклена веранда. Ми вилізли на грушу біля веранди й перебралися на її дах. Хто спритний, міг стрибнути звідти на балкон. Ґеральд стрибнув на нього, та виявилося, що двері на балкон також були замкнені. Ґеральд заглянув крізь шибку у дверях.

— Там зсередини стримить ключ, — сказав він.

На балконі стояв вазон із зів'ялим стеблом. Ґеральд узяв його в руки.

— Він хоче розбити шибку,— пояснила моя сестра.

-Ні, ні, Ґеральде, цього не можна робити! — вигукнула Гільдеґард.

Сестра зауважила:

— У Відні, в самому місті, всі шибки повибивані.

Я кивнула головою. Ґеральд підняв вазона і кинув його в шибку. Скло розсипалося вдрузки, вазон упав на підлогу. Ґеральд обережно проліз крізь дірку в шибці, відімкнув двері і зник у будинку.

Ми чекали, що буде далі. Дах угинався і тріщав під нами. Ґеральд з'явився біля вікна над верандою, усміхнувся, помахав рукою і відчинив вікно. Ми позалазили крізь вікно в будинок.

У будинку було холодно і тхнуло гнилою картоплею. Ми обійшли кімнати й розчарувалися. Там також була кімната з дядьками і з роялем. Між дядьками висіло й кілька тіток. Була там і кімната з книжками. А в салоні на кріслах не було ніякого накриття. Ми спустилися сходами на перший поверх. Там була кухня. На кухонному столі лежала заплісняві хлібина.

— Краще ходімо додому, тут нічого немає,— сказала моя сестра. У кухні стояла велика, широченна шафа. Гільдеґард відчинила її.

Ми отетеріли з дива. Такого ми взагалі ще ніколи не бачили. Там стояли банки з консервацією — вишневий компот і абрикосовий компот, а також банки, в яких мерехтіло щось ясно-брунатне й темно-брунатне. Ми прочитали на квітчастих наліпках: "Оленяча печеня —за рецептом садівниці, 1944", "Рагу з сарни — Ештергазі, 1943", "Печінкові ковбаски за сільським рецептом (з додатком гусячої печінки)". А ще були банки зі спаржею і з помідорами.

— Ви гляньте! — прошепотіла Гільдеґард.— Бачили таке?

— Ото жили! — промурмотіла я.

Кухонний стіл був накритий великим картатим обрусом. Гільдеґард скинула зі столу заплісняві лу хлібину. Я стягла з нього обрус. Ми розстелили його долі і наскладали на нього скільки влізло банок із консервацією. Тоді зв'язали кінці обруса. Клунок вийшов важкий, але сестра з Гільдеґард якраз подужали нести його. Ґеральд знайшов стару господарську торбу і наклав її повну банками з печінковими ковбасками.

— Людоньки, — простогнав він,— печінкові ковбаски! Сподіваюся, що без майорану. Без майорану вони мені ще кращі!

Я принесла зі столу в їдальні обрус із китицями, наставила на нього банок із м'ясом оленя та сарни й позв'язувала кінці. Ми вилізли через вікно в кухні, на превелику силу поперетягували через нього свою здобич і зачинили його зсередини.

Перелізти через огорожу з нашими клунками було неможливо.

— Лишімо все тут,— зневірено мовила Гільдеґард,— воно ж однаково не наше!

— Щоб я лишив свої печінкові ковбаски? Ти здуріла, чи що? —Ґеральд покрутив пальцем біля скроні.

Я підкралася до брами. Ззовні в ній стирчала мосяжна головка. Зсередини була залізна клямка. Я натисла на неї, і брама відчинилася.

— Як кажуть, дурневі Бог щастя дає,— прошепотіла сестра.

Я обережно висунула голову назовні, глянула в один бік вулиці, у другий — поблизу нікого не було. І тоді я вигукнула:

— Біжімо!

І ми помчали через вулицю, тягнучи клунки за собою. Банки стукалися одна об одну і бряжчали.

Ми добігли до свого садка, захряснули за собою браму й потягли клунки стежкою, а тоді ще чотирма східцями до дверей. Ми засапалися, руки в нас тремтіли. Ми ще ніколи нічого не тягли такого важкого.

За дверима стояли мати з пані фон Браун.

— Де ви були так довго? — спитала мати.

— Що це у вас таке? — спитала пані фон Браун.

Ми затягли свою здобич у сіни і розв'язали кінці обрусів. Геральд перевернув торбу. Банки з печінковими ковбасками розкотилися по підлозі.

Не лишалося нічого іншого, як сказати правду. Тож я мовила:

— Ми це вкрали.

Мати й пані фон Браун витріщили на мене очі. Мені стало незатишно на душі. Я злякалася за свої банки. Ану ж вони скажуть, що їх усі треба віднести назад?

— У маленьких баночках печінкові ковбаски,— сказав Ґеральд,-самі печінкові ковбаски з доданими шматочками гусячої печінки!

Мати й пані фон Браун перевели погляд із мене на банки. Тоді поставали навколішки на підлогу й почали оглядати їх одну за одною.

— "Оленяча печеня — за рецептом садівниці, 1944",— мовила мати.

— "Печінкова ковбаса з язиком", "Печінкова ковбаса з салом",-прошепотіла пані фон Браун.

Гільдеґард показала на другий бік вулиці.

— Ми забрали все це з будинку Ляйнфельнерів, з шафи в кухні,-сказала вона.— Ляйнфельнери ж виїхали!

Тоді пані фон Браун засміялася, а за нею і мати. Вони так сміялися, що в них аж сльози котилися по щоках.

— Печінкова ковбаса з язиком, пане Ляйнфельнере, хай живе Гітлер, пане Ляйнфельнере! — вигукнула пані фон Браун. Вона підняла вгору банку з оленячою печенею і сказала: — Ми повинні протриматися до останньої перемоги, завше казав той пан Ляйнфельнер! Авжеж, маючи оленячу печеню, легко протриматися, пане Ляйн-фельнере!

Мати стояла навпочіпки на обрусі з китицями і розглядала дволітрову банку з яловичими шніцелями. Вона вже перестала сміятися.

— "Шніцелі в підливі з мадери, 1944 рік",— прочитала вона й похитала головою — А ми жерли картоплю, саму картоплю і більше нічого!

10

УНІФОРМА. ЕСЕСІВЦІ. УКРАДЕНІ СИГАРЕТИ

Опівдні вулицею повз наш садок промаршували німецькі солдати. Вони йшли з Віденського лісу в напрямку міста. За ними проїхало кілька військових авт.

Ми з Гільдеґард стояли біля огорожі зі списами й чекали, чи не з'являться ще авта або солдати. Та ні авт, ні солдатів більше не було.

За кілька кроків далі від нас стояв пан Вавра. Він сказав:

— Діти, це були останні! Тепер вони всі вибралися! Тепер проклятій війні настав край!

Гільдеґард мовила:

— По радіо хтось казав: ми боронитимем Відень до останнього подиху. До останнього подиху, пане Вавро!

Та старий Вавра був упертий. Він хитав головою і провадив своєї:

— Таж вони всі вибралися! Всі! Мати сказала батькові:

— Нам пора спалити твою уніформу й солдатську книжку. Не треба, щоб росіяни знайшли їх.

Батько шкутильгав по салоні туди й сюди. Вперед і назад. Усе намагався піймати у приймачі останні вісті. Приймач тріщав і пищав. Він був старий-старезний. А може, поламався? Чи радіостанція вже не працювала? Ми не знали.

Батько не хотів палити уніформи, казав:

— Якщо німці повернуться і знайдуть мене, а я вже не матиму солдатської книжки й уніформи, вони зразу ж повісять мене на найближчому дереві!

— Якщо німці повернуться і знайдуть тебе, то й так повісять,— сказала мати,— із солдатською книжкою чи без неї, їм чхати на твою книжку!

Проте уніформи не спалила.

Я виглянула у вікно. Перед нашою брамою стояло авто. До будинку йшли стежкою четверо чоловіків в уніформі есесівців.

Батько пішов до кімнати з книжками. Ішов він неквапом, наче нічого не боявся. Пані фон Браун замкнула за ним двері, прихилилася до них спиною і прошепотіла матері:

— Може, на нього хтось доніс, Архангел або пан Вавра?

Я хотіла сказати, що пан Вавра ніколи не доніс би на батька, як у сінешні двері хтось постукав. Мати витягла ключа з дверей кімнати з книжками і сховала його до кишені фартуха. Потім пішла відчиняти двері.

Пані фон Браун сказала нам пошепки:

— А ви тримайте язика на припоні! Хоч би що вам сказали чи спитали вас, тримайте язика на припоні, зрозуміли?

Ми кивнули головою.

То були есесівці, але прийшли вони не по батька. Вони принесли бляшанку топленого масла та клунок картоплі й попросили матір насмажити їм її. Навіть принесли із дровітні дров, щоб мати могла розпалити у плиті. Пані фон Браун знов пошепки сказала:

— Ані писніть! Зрозуміли?

Четверо есесівців усілися за кухонним столом. Мати насмажила цілу гору картоплі. Масло пінилося у пательні, і та піна перехлюпувалася на гарячу плиту. Кухня наповнилася чадом. Есесівці 'їли і розповідали. Розповідали, що Відень тепер уже не боронитимуть.

— Він, так би мовити, вже втрачений, — заявив один.

А другий сказав, що він із Сілезії. Там уже давно росіяни. І, перше ніж ті росіяни з'явилися, його дружина взяла на обидві руки по дитині й перейшла всі гори. Ми ще побачимо, сказав він, що нас чекає, як ми залишимося тут. Навіть запропонував, що візьме нас із собою до міста, щоб ми там могли сховатися в котромусь із великих бункерів. Мати відмовилася. >

Серед тих пропозицій есесівці спробували зайти в розмову з нами, дітьми. Почали розпитувати, як нас звати, скільки нам років і багато всього іншого. І дійшли висновку; що таких дурних, як ми, світ не бачив. Бо ми сиділи за столом одне біля одного, доїдали картоплю, що залишилась, і нічого не відповідали. Ані слова. Тільки дивилися. То на церату на столі, то на есесівців.

— Геть залякані! — сказав один.

— Безнадійно пропащі! — сказав другий.

— Моя босота зовсім не така,— сказав той, що в нього дружина перейшла всі гори.— Мою босоту ніхто не підімне під себе! — додав він, дуже радий за свою босоту.

— Ну, дівчинко, скажи ж бо щось,— спробував заохотити мене один із них і погладив по голові.

По-перше, мені було заборонено говорити. А по-друге, мені це починало подобатись! Я мовчки дивилася на есесівців. Пані фон Браун спробувала зняти заборону:

— Та скажи ж чоловікові, як тебе звати, можеш спокійно сказати це...

Аякже, дочекається! Я нічого не казала. Тільки дивилася. І сестра дивилася. І Гільдеґард дивилася. І Ґеральд дивився.

Есесівцям стало незатишно сидіти з нами такими, вони почували себе ні в сих ні в тих і вирішили їхати далі. їм треба було ще сьогодні добутися до Зальцбурга, а вони не знали, якими дорогами ще можна було їхати, які мости ще не зірвано. Вони повдягалися в плащі, попідперізувалися шкіряними пасками й попрощалися з пані фон Браун та з матір'ю.

— Ну, діти, гарно попрощайтеся,— сказала нам мати.

Ми й далі сиділи й наминали картоплю. Я спробувала скоса поглянути на есесівців. Той, що його дружина перейшла всі гори, сумно дивився на нас. Нарешті вони вийшли. Ми підбігли до вікна й притислися носами до шибок.

Есесівці посідали в авто.

Я витягла з материної кишені на фартусі ключа від кімнати з книжками й побігла до батька. Там я засунула руку в кишеню своєї квітчастої сукні, а тоді в пазуху і повитягала звідти дві коробки сигарет, одну повну, а другу до половини надібрану.

Бо можна вгорі дивитися, а внизу красти сигарети зі столу. Я пишалася собою. Гільдеґард і Ґеральд також були захоплені мною, але сестра сказала:

— Ти негарно повелася! Не можна красти.

-Чому ні? — спитала я.— Ти ж також крала зі мною банки з оленячим м'ясом!

-То була не справжня крадіжка,— не здавалася сестра,— бо ж Ляйнфельнерів уже немає тут, вони втекли! А солдати пригостили нас смаженою картоплею і були привітні з нами, і тому негарно красти в них щось! — Вона глянула на батька.— Негарно ж, тату, чи як?

Батько лежав на килимі, з носа в~нього курився дим і розпливався хмаркою по кімнаті. Він посміхнувся і сказав:

— Звичайно, негарно, доню!

— От бачиш! — Сестра тицьнула пальцем мені в живіт — І тато каже, що красти дуже негарно!

Батько затягся сигаретою. Глибоко затягся. Він уже давно не мав путніх сигарет. Останніми днями палив цигарки-самокрутки. Тютюн на них мати дістала в пана Цімера, нашого сусіда. Виміняла за подаровані штани. Тютюн пана Цімера був вологий і погано пропускав дим.

— Негарно красти сигарети,— промурмотів батько — Луже негарно палити крадені сигарети. Та ще гірше мати сигарети, коли інші люди їх уже не мають!

— Ну, от бачиш! — сказала я сестрі й тицьнула пальцем їй у живіт. Батько попросив мене принести з письмового столу шпильку до

волосся. Вона була потрібна йому, бо в нього не було мундштука. Я принесла шпильку. Батько затис нею короткого, ще не погашеного недопалка. Так він міг докурити сигарету до самісінького кінчика, не обсмаливши пальців.

Потім мати покликала нас на вечерю. Сказала:

— Сьогодні ми відсвяткуємо від'їзд останніх есесівців із Відня! На вечерю були смажена картопля, оленяче м'ясо за рецептом

садівниці й абрикосовий компот.

11

СТАЛІНСЬКИЙ ОРГАН. "НАРОДНИЙ ОГЛЯДАЧ"1. МИШІ. ЛЯЛЬКА БЕЗ ГОЛОВИ

Після святкової вечері мати з пані фон Браун заходилися виносити матраци, ковдри й подушки до льоху. Батько носив туди банки з оленями, сарнами та абрикосами і складав їх позад сходів. Перенесли туди й наше жалюгідне вбрання та драну постільну білизну. Надумали собі, що цієї ночі ми спатимем у льоху.

Я була проти. Не хотіла йти до льоху, нізащо. То був ненадійний льох, смішний. Він був під круглою і під чотирикутною терасами. Льох на картоплю й моркву, а не сховок на випадок війни. Такий льох завалила б і четвертина бомби. Крім того, з мене було досить льохів, і надійних також. Я вже надто часто й надто довго сиділа в льохах. Вони смерділи. Вони були холодні. Вони були огидні.

— Ні! — крикнула я.— Ідіть собі, йдіть у той гидотний льох, а я лишуся нагорі!

Та нічого мені не допомогло. Довелося йти в льох. Мати спробувала заспокоїти мене. Сказала:

— Послухай мене, не хвилюйся так. Тепер же йдеться зовсім не про бомби. Росіяни, мабуть, не кидатимуть бомб. Але цієї ночі, мабуть, стрілятимуть.

— Чим же вони стрілятимуть? — спитала сестра.

— Гарматами чи кулеметами, хіба я знаю, чим вони стріляють? —Мати здвигнула плечима.

— Може, вони навіть притягли сталінський орган! — вигукнув Ґеральд.

— Хай Бог боронить, не викликай дідька з лісу,— мовила мати. Бо сталінський орган був найстрашніший. То було щось незбагненне. Ніхто до пуття не знав, яке воно на вигляд. Нібито це була якась велетенська гармата, що мала спереду понад сто цівок. З них вилітали страхітливі кулі, буцімто наповнені голками, клаптиками заліза та іржавого дроту. Кулі, що все дробили й палили.

Отже, вони відіслали нас до льоху. Матраци були тверді. Крізь них від долівки проступали волога й холод. Ковдри були тонкі й кусючі, а ще вони скоро набиралися вологи й холоду.

Льох був обліплений газетами "Народний оглядач". Так само, як наш льох у Гернальсі. І він так само смердів.

Двері до льоху вони лишили відчиненими, а на сходах поставили запалену свічку. Свічка блимала й кидала на склепіння льоху миготливу тінь. Світло мерехтіло на газетах, і я спробувала почитати "Народного оглядача" у себе над головою. Проте літери були надто малі, а крім того, газета була наліплена навспак.

Біля мене лежала сестра. Вона спала і хропла. Вона мала поліпи в носі. Я, скільки пам'ятаю себе, ненавиділа те її хропіння й часом уночі не могла заснути.

Я підвелася і глянула на Ґеральда. Він спав, застромивши пальця до рота. Його ковдра лежала біля нього на долівці. Я глянула на Гільдеґард. Вона лежала біля мене в кутку льоху. Мені було не видно її обличчя. Світло свічки не сягало туди.

— Ти спиш, Гільдеґард? — спитала я.

— Я боюся! — прошепотіла вона.

— Росіян?

— Мишей.

— А тут є миші?

— Не знаю,— сказала Гільдеґард,— кілька років тому, як ми тут жили влітку, то було дуже багато мишей. Ми ставили пастки, але жодної не спіймали.

Я підвелася, принесла свічку зі сходів і поставила її між нашими матрацами. Тепер мені було видно обличчя й одну руку Гільдеґард. Вона тримала в руці якусь чудну рожеву штуку.

— Що то в тебе таке? — спитала я.

— Я завжди тримаю її в руках, коли засинаю,— мовила Гільдеґард і простягла мені ту рожеву штуку.

То був тулуб невеликої ляльки з рожевої фланелі. Вишита рожева цятка на ній була пупом.

— Голова відірвалася,— сказала я.

— Не відірвалася. її ніколи не було,— прошепотіла Гільдеґард.

Я огянула ляльку. Одна нога в неї була довша й товща за другу. Руки стирчали в боки від чотирикутного тулуба.

— Це саморобна лялька? — спитала я. Гільдеґард кивнула головою.

— її зробила моя мама. А що голову в ляльці робити найважче, вона лишила її на кінець. Та потім якраз прийшла телеграма, що тато впав із літаком і загинув. І мама більше не бралася до ляльки. Я віддала Гільдеґард її рожеву забавку.

-Там, угорі, в коробці з-під газового лічильника лежать старі драні рожеві панталони,— сказала я — Ми завтра зробимо з них голову, очі будуть із ґудзиків, а ще матимемо торочки з того шарфа, що його розпустила мати. Вони підуть на коси. Вийдуть як справжні кучері!

Гільдеґард похитала головою і сказала:

— Ні, хай буде так, як є!

Я взяла свою ковдру та свою подушку й лягла до Гільдеґард на її матрац. Так було тепліше.

— Я так боюся мишей,— мовила вона.

— Я одного разу боялася тріщини у стелі,— відповіла я.

— Тут немає тріщин у стелі,— промурмотіла Гільдеґард.

-А миші всі давно поздихали з голоду,— сказала я і загасила свічку.

У дверях до льоху з'явилася моя мати.

Вона спустилася на кілька східців донизу, намагаючись ступати тихо, але східці рипіли. Вона сказала сама до себе:

— Ну, всі сплять, усі сплять.

Тоді піднялася знов нагору й зачинила за собою двері.

-Також добрі,— мовила я до Гільдеґард,— нас поклали в цю темну холодну дірку, а самі лишилися нагорі на теплих ліжках. Це свинство!

— Та ні, вони тільки хочуть, щоб із нами нічого не сталося, — прошепотіла Гільдеґард.

Я знов підвелася, загорнулася в ковдру, поправила як слід ковдру на Гільдеґард і сказала:

— Уяви собі, що їх там нагорі перестріляють росіяни, а ми залишимося!

— Замовкни, зараз же замовкни,— мовила Гільдеґард,— я вже сплю!

ТІСТЕЧКА. ШКОЛА ГНОМІВ. ЧОЛОВІК У ТЕМНО-РУДІЙ ШКІРЯНІЙ ШАПЦІ

Коли я прокинулася, крізь вікно в льоху падало світло й малювало на моїй вовняній ковдрі чорні ґрати. Я була в льоху сама. Я схопилася, вибігла сходами нагору й помчала до кухні. Дорогою я прислухалася, чи немає там якихось чужих звуків. Може, чиєїсь ходи? Може, там хтось говорить чужою мовою? Може, хтось стріляє? Може, там росіяни?

Росіян там не було. Там був мій дідусь. Він сидів з усіма нашими в кухні. Він приніс тістечок, справжніх тістечок із бісквітного тіста, з родзинками, облитих шоколадом. Дідусь віддав кондитерові свого золотого годинника, а кондитер дав за нього дідусеві тістечок. Тістечок лишилося тільки троє. Мої. Решта наших свої тістечка вже поїли. Я заходилася уминати свої. Глитала. Давилася. Хотіла швидше впоратися з ними, щоб сестра не могла сказати: "Будь ласка, дай мені ще клаптик!"

Дідусь не вірив нам, що росіяни можуть ось-ось з'явитися.

— Та де там,— сміявся він,— кожнісінького дня чути, що вони вже йдуть, а їх і досі немає.

Дідусь приніс не тільки тістечок, а й ще дещо. Речі з завалів. Він щодня длубався в тих завалах, бо не мав кращого діла.

— Годі вам порпатися в них! — казала мати — Це небезпечно. Руїна може завалитися.

Дідусь кивав головою і мурмотів:

-Так,так, може завалитися.

Йому наче було байдуже, чи руїна завалиться.

Ми з Гільдеґард пішли на луку за будинком. Ми поперетягали гномів, поставили їх рядками й почали гратися у школу. Той із бруском був найдурніший у класі. Гільдеґард була вчителькою. Я взяла собі голоси всіх учнів. Моєю улюбленою роллю була роль того йолопа з бруском. Гільдеґард лаялася:

— Ти, нечемо! Зараз же віддай ножа! З ножем не сидять у класі! Я відповідала голосом гнома з бруском:

— Ви дурні, пані вчителько!

Гільдеґард хотіла бути ласкавою вчителькою. Хотіла по-доброму вмовляти гнома з бруском. Я була проти, воліла мати лиху вчительку. Інакше гра була нудна.

Ґеральд не захотів гратися з нами. Ми йому призначили роль шкільного сторожа, а це йому не подобалося. Він ходив поміж гномами і роздавав їм штурхани, декотрих перекидав, одному відбив носа. Білий гіпс посипався додолу. Ґеральд накинувся на нас із лайкою:

— Ідіть ви до біса. Я все маю бути або шкільним сторожем, або кастеляншею, або дитиною. Ідіть до біса, ідіотки!

Він подався до огорожі з боку Ангелів, щоб побачити, чи нема там самого Ангела.

Я попідводила гномів. Гільдеґард позбирала клаптики відбитого носа і спробувала скласти його. Та нічого не вийшло, надто багато гіпсу розкришилося. Зненацька в повітрі щось загуло, гучно й небезпечно. Такого гудіння ми ще ніколи не

чули. Над ялинами біля Вав-риної огорожі з'явився літак, несподівано велетенський, дуже широкий знизу. Він був над нами, був усюди, кидав страхітливо велику тінь на луку. Ми принишкли.

Тепер уже літак був над дахом Архангела. Там він повернувся й полетів назад над самою землею, перехилився навскіс. Виявилося, що то був невеликий літак.

Я навіть могла заглянути всередину в нього. У літаку сидів чоловік. Один-однісінький чоловік. На голові в нього була темно-руда шкіряна шапка. Літак полетів до Вавриного садка. І ще раз повернувся назад. І летів іще нижче. І гудів іще дужче.

Я думала: "У літаку сидить чоловік у темно-рудій шкіряній шапці. У літаку сидить чоловік у темно-рудій шкіряній шапці". Знов і знов те саме: "У літаку сидить чоловік у темно-рудій шкіряній шапці".

Я думала про це, щоб побороти страх. Добре було думати про це. Я боялася літаків. А чоловіків у темно-рудих шкіряних шапках не боялася. Чоловіки в темно-рудих шкіряних шапках ніколи ще не вчинили мені ніякої кривди.

Я бачила, як побіг додому від Архангелової огорожі Ґеральд. Він біг, пригинаючи голову. Бачила, як побігла додому Гільдеґард. Вона спіткнулася об гнома і мало не впала.

Я не побігла. Стояла й далі.

Літак пролетів знову. Його тінь була вже переді мною. Повітря засичало, коли він проносився повз мене. Насподі в літака були колеса.

Нібито всі стояли в кухні біля вікна і кричали, щоб я негайно бігла додому. Я не чула того. Мабуть, літак гуркотів надто гучно. Потім із дому вийшов батько, пошкутильгав до мене, схопив мене за руку й потяг за собою. Я, спотикаючись, зайшла до сіней. Батько зачинив двері і крикнув:

— Ти здуріла! Стоїш там на подвір'ї, наче в тебе не всі дома! Хочеш, щоб тебе застрілили?

Я сказала:

— У літаку сидів чоловік у темно-рудій шкіряній шапці!

Вони мене не зрозуміли. Почали кричати на мене, мовляв, у кожному літаку сидять чоловіки. Ті, що стріляють, і ті, що кидають бомби. І за кожною гарматою, з якої вилітає ядро, стоїть чоловік. І однаковісінько, чи ті чоловіки в темно-рудих шкіряних шапках, чи в зелених беретах, кричали вони.

Я більше нічого не казала. Бо вони були надто розлючені й несамовиті. Навіть дідусь. Але я добре знала, що правда була не на їхньому боці.

ГЕРОЙ. КВАСОЛЯНІ ТА ЛОКШИННІ СКАРБИ. НЕГОДЯЩИЙ ВІЗОК

Я сиділа біля вікна в кухні і вдавала, що дивлюся в садок, а сама слухала, про що розмовляють дідусь, батько й пані фон Браун. Мати не розмовляла з ними. Вона сиділа біля плити, шморгала носом і часом схлипувала.

Дідусь застібнув плаща, надяг капелюха і сказав:

— Буває, що хтось зі страху стає героєм. Принаймні я стану ним, бо не можу лишити Юлі саму!

Дідусь був безпорадний, не знав, що йому робити. Чоловік у темно-рудій шкіряній шапці переконав уже і його, що росіяни можуть з'явитися кожної миті.

— Вам тепер нікуди не можна йти,— мовив батько,— ви мусите лишитися тут, а то вони застрілять вас!

Дідусь боявся йти додому, він залюбки лишився б із нами, але ще дужче він боявся за Юлі. Він сказав:

— Я не можу лишити Юлі саму! Батько розгнівався.

— Хай йому біс! — крикнув він — Дуже полегшає вашій Юлі, як вас за годину не буде на світі! Господи Боже, це ж справжнє божевілля —у такий час дві години теліпати містом! —1 ще: — Господи Боже, ви ж ніякий не герой!

Отже, дідусь застібнув плаща, надяг капелюха і сказав:

— Буває, що хтось зі страху стає героєм. Принаймні я стану ним, бо не можу тепер лишити Юлі саму!

І дідусь пішов. Я дивилася у вікно на нього. Бачила, як він зачинив браму. Бачила, як зник за залізними списами. І думала: "Тепер дідусь біля брами Архангела. Тепер він біля Атаріяштрасе. Тепер він біля осередку нацистської партії. Тепер він біля кінцевої зупинки трамвая номер сорок три. Тепер він біля вирв від бомб уздовж течії Альсу".

Я знала, що дідусева хода не могла бути така швидка, як мої думки. Тому почала наново: "Тепер він біля брами

Архангела. П'ять кроків до жовтого будинку. Тридцять кроків уздовж огорожі. Раз, два, три... Швидше, дідусю, швидше! Ось уже й скляна веранда старого заїзду. Дідусю, біжіть! Прошу вас, біжіть!"

Я почула гудіння літака. Не дуже близько. Далеченько.

Дідусь, мабуть, здолав уже чималий шмат дороги. І я мала надію, що в літаку сидів мій пілот у темно-рудій шкіряній шапці.

Прийшов Архангел і сказав, що дітей треба замикати в будинку, бо понад садками шугали штурмові літаки. Над її садком шугав один такий літак, страхітливий, жахливий, ми собі навіть уявити не можемо, який він був жахливий.

Годі вам, Архангеле! Годі! Цитьте! То був мій пілот. Я краще за вас знаю його. Стуліть пельку, Архангеле!

Архангел не стуляє пельки. Мати перестає шморгати носом і розповідає, що було зі мною і з тим пілотом.

Мамо, ви також стуліть пельку, прошу вас! Дідусь у дорозі, й дорога довга, мамо! Я не знаю, чи він іще тільки біля течії Альсу, чи вже на гернальській Головній вулиці. Це важливо.

Мати замовкає. Не тому, що я так хочу, а тому, що Архангел тепер схвильовано влітає до кухні і квапиться сповістити найсен-саційнішу новину:

-... а ще я повинна вам сказати, що харчова комора в осідку націонал-соціалістичної партії1 стоїть відчинена! Люди виламали браму й зайшли досередини. Вони поводяться, як

дикуни. Забирають звідти харчі. Грабують. Страхіття. Гидко дивитися на них. Це щось нечуване. Щось...

Архангелові не дали далі виливати своє обурення.

— Де той осідок націонал-соціалістичної партії? — спитала мати.

— Біля Атаріяштрасе, другий будинок ліворуч! — сказала пані фон Браун і вдягла плаща.

— Діти підуть із нами! — вирішила мати.

— Надягайте камізельки! — звелів батько. Архангел витріщив очі. Щелепа в нього відвисла.

— Куди ви йдете? Що ви хочете робити? — В Архангелових очах засвітився переляк.— Не будете ж і ви...

— Звичайно, будемо! — урвала його мати.

— Ви справді хочете йти туди? — недовірливо спитав Архангел.

— Ми йдемо грабувати! — сказав батько.— Розумієте, дорога пані? Гра-бу-ва-ти!

Переляк в Архангелових очах згас, вони спалахнули.

— Зачекайте! — вигукнув він.— Зачекайте-но! Я йду з вами!

Ми чимдуж подалися до осередку нацистської партії. Архангел поквапився за нами. Ангел кричав у їхній садибі, що

він не хоче лишатися сам. Так верещав, наче його різали. Архангел не звертав на нього уваги.

Велика темно-руда брама осередку стояла відчинена. Замок у дверях був виламаний.

До брами довгим темним коридором надійшов якийсь чоловік, що насилу ніс два сині паперові й один темно-рудий полотняний мішки. Він сказав:

— Комора ззаду на подвір'ї!

Під комору була обладнана велика зала, що колись напевне слугувала залою для відвідувачів, які приїздили сюди в неділю на прогулянку. Тепер у ній були самі лише високі дерев'яні полиці. На полицях стосами лежали сині й темно-руді мішки та білі коробки. А між полицями всюди снували люди. Я здивувалася, що в цій місцевості є ще так багато людей. Думала, що ми, Ангели, Вавра і пан Цімер були останні. Але там було принаймні п'ятдесят чоловік. І поводилися вони доволі дивно. Бігали переходами поміж полицями, наддирали сині паперові мішки, скидали з полиць білі коробки, розрізали ножами темно-руді мішки, заглядали в них і мчали далі. Завдавали два сині мішки на плечі, знов кидали їх додолу, хапали темно-рудий мішок, ішли до виходу, тоді шпурляли його в куток і натомість брали три білі коробки. Крізь дірки, пороблені в мішках, додолу сипалися локшина, квасоля, горох і вермішель. І ще багато всього, я навіть не знала, на що воно придатне. Там лежали купи дрібних сірих стружок. Вони були дуже солоні, але добрі на смак. До локшини та до гороху були домішані тонкі темно-руді волокна. Я їх теж покуштувала, і виявилося, що то була підсмажена і висушена цибуля.

Квасоля, локшина, горох і вермішель вкривали вже по кісточки підлогу і ще й далі сипалися з мішків. Вони тріщали й ламалися, коли на них ступали. Але ступати на них доводилося, їх було повно на підлозі. Мені було приємно йти по тому локшино-горохо-вермішелевому килимі, він так гарно лущав під ногами.

Батько з'явився в коморі з візком. За ним ішла худа стара жінка й верещала, аж пінилась.

— Нахабо! Що ви собі убгали в голову! Це мій візок. Зараз же віддайте мені його! Отак просто взяти мій візок...

Локшина лущала під колесами візка.

— Та віддам я вам ваш проклятий недоламок! — крикнув батько. Мати й пані фон Браун наклали на візок скільки влізло синіх і рудих мішків, білих коробок, ще й дві великі каністри олії.

Батько взявся за держак і потяг візок до дверей. Мати з пані фон Браун підпихали його. Ми з Гільдеґард притримували синьо-руду гору мішків з одного боку, а моя сестра з Геральдом — із другого.

Так ми поволі, на превелику силу, посувалися вкритою шаром локшини підлогою до виходу. Якась молода жінка хотіла перехопити в нас візок. Мовляв, вона сусідка старої худої жінки, а тому має куди більше право на нього, ніж ми. А стара й далі стояла біля дверей до комори і кричала:

— Ні! Це все пусті теревені! Я нікому не дам свого візка! Нікому! Затямте собі! Він мій! Тільки мій!

Батько хотів виїхати з комори надвір. Стара стала у дверях, випростала руки і вперлася ними в одвірки. Батько лишив візок, узяв стару попідруки й витяг із дверей. Ноги її висіли в повітрі. Вона дриґала ними й кричала:

— Мерзотник! Бидло! Пустіть мене! Грабіжник! Це все належить партії! Його ніхто не має права брати! А тим більше мого візка!

Хоч як стара пручалася, батько виніс її надвір і посадив на грядку з квітками, між жовті та фіялкові крокуси. Тоді вернувся назад до візка і взявся за держака.

Я засміялася. Зі старої серед крокусів.

— Нема чого сміятися! — спинила мене мати.

— Так їй і треба, скупенді,— сказала сестра.

— Вона не винна, що така вдалася,— мовила мати.

Ми ледве посувалися вперед. Гора мішків, коробок та каністр перехилялася то в той, то в той бік і врешті перекинулась. Нам довелося все те навантажувати наново. Ми заїхали у свою браму, але на посиланій жорствою стежці візок застряг. Одне коліща в нього відпало. Ми занесли візок до будинку, а коліща викинули у зарості плюща.

14

СОЛОНІ ШМАРКЛІ. АРХАНГЕЛОВА ЗДОБИЧ. ЗДОБИЧ ПАНА ВАВРИ. НЕЗНАЙОМІ ЗВУКИ

Батьки і пані фон Браун заносили до льоху білі й руді скарби. До схованки в льоху. До банок із Ляйнфельнерової вілли. Вони були схвильовані, щоки в них порожевіли. Вони радісно сміялися, бо мали локшину й горох. Мали цукор і сушену цибулю. Мали квасолю й олію. Вони казали:

— Там ми складемо мішки з квасолею! А ще:

— Під сходами до льоху сховаємо цукор! А ще:

— Мішки з горохом лежатимуть у кутку! І це звучало як:

"Ми виживемо! Ми подолаємо труднощі!" Я взяла жменю сірих солоних стружок із білої коробки й висипала у свою кишеню на фартусі.

— Не бери! — сказала мати.— Ти ж не з'їси їх сирими. Це висушений суп із яловичини.

— Вони й такі добрі,— відповіла я і вибігла з дому, а далі подалася лукою до старого Ваври.

Ваврa загрібав залізними граблями стежки в садибі. Він загрібав їх щодня, хоч ними ніхто не ходив і не засмічував їх.

— Ви привезли повний візок мішків? — спитав він і прихилив граблі до дерева.

Я кивнула головою, витягла з кишені сірі стружки й простягла їх на долоні Ваврі.

— Це висушений суп із яловичини,— пояснила я.

— Суп із яловичини мокрий! — сказав він.

— А цей висушений! — мовила я.

Вавра взяв одну стружку, оглянув її і потер між пальцями. На пальцях зробилися ніби мозолі.

— Наче шмарклі! — промурмотів Вавра.

— А ви покуштуйте! Вони добрі! — сказала я. Вавра не захотів куштувати стружок.

— Ніколи в житті суп із яловичини не висохне так, щоб стати шмарклями! — впевнено мовив він.

— А от і висох, бо це суп, слово честі! — сказала я. Але вже й сама не була цілком певна, що то справді суп. Адже й шмарклі солонуваті на смак. І добрі.

Я почала розповідати Ваврі про те, що сталося в партійному осередку, та про мішки з харчами.

Розмову нам перебив Архангел. Він ішов додому й лементував на всю вулицю. За ним плентався Ангел і так само лементував. В одній руці Архангел тримав рудого мішка, а в другій синього. Але мішки були порожні й маяли обабіч нього, як крила.

Ми з Ваврою вийшли на вулицю й перейняли Архангела.

— Хочу вам повідомити,— мовив він, важко дихаючи,— що вже все розграбовано! Геть усе! Нічого вже там немає!

Він замахав у нас перед очима порожніми мішками. З них випало на хідник пучка локшини й кілька горошин.

— Таж комора була ще повна,— сказала я.

— Так, була повна,— пирхнув Архангел,— але тоді... тоді мені захотілося тоншої локшини, то я й почала шукати її, а поки шукала, мішок із цукром лопнув, а якийсь здоровило просто вихопив у мене мішок із квасолею, а тоді... а тоді... люди ж бо такі мерзенні... а тоді...

Архангел замовк. Його жовте волосся звисало з голови тонкими рівними пасмами. Він скривив рота. Спершу його рот розтягся в широку смужку, а тоді став зовсім круглий. Архангел дивився на нас із роззявленим ротом. По щоках у нього текли сльози.

— То що було тоді? — спитав Вавра.

Рот у Архангела знов став такий, як звичайно, і він сказав:

— Тоді враз не стало ані людей, ані мішків та коробок. І жодної каністри з олією. Тільки на підлозі, на підлозі повно тих харчів. Локшина, й горох, і цукор, і все! По кісточки!

— Як на підлозі? — не зрозумів Вавра.

Я розповіла йому про людей, що дірявили мішки, і як потім із тих дірок висипалися харчі.

— Яке свинство! — обурився Вавра.

— Але ж мені також довелося дірявити мішки! — сказав Архангел.— На них не було жодних етикеток або написів. А я хотіла тоншої локшини!

— Ви дурепа, заплішена дурепа! — мовив Вавра й повернувся до себе в садок.

Архангел знов скривився, цього разу ображено, і пішов додому, й далі міцно тримаючи в руках порожні мішки.

Вавра з'явився зі своєї брами з тачкою і лопатою. Ідучи, він мурмотів:

— Горох, квасоля, все харч! Долі! Це казна-що! Не можна такого стерпіти! Я заберу той харч!

Я хотіла піти з Ваврою до партійного осередку, але мати саме виглянула з кухонного вікна й не пустила мене. Я вилізла на огорожу й дивилася на нього, аж поки він заїхав у браму осередку.

Повернувся Вавра нескоро. Він насилу штовхав перед собою повну, з горою тачку. На локшині блищали кришталики цукру, на горосі поналипали цибуляні нитки. Вавра під'їхав до невеличкої альтанки у своєму садку й висипав у неї все з тачки. Тоді знов поїхав до партійного осередку і привіз іще одну тачку харчів.

Так він їздив туди й назад дев'ять разів. Альтанка була вже повна. Нарешті він перестав їздити, бо втомився.

— Там усередині ще повно всього,— сказав він.

Я пролізла крізь огорожу до альтанки, оглянула перемішані скарби, набрала їх у жменю, просіяла крізь пальці і сказала:

— Ви цього ніколи в житті не варитимете, бо воно буде солодке, а тому погане. А ще локшину треба варити двадцять хвилин, поки вона розм'якне, а квасолю годинами!

Вавра сів на лавку перед альтанкою, витяг із кишені пригорщу пожмаканих папірців і заходився розпростувати їх.

— Не говори завше так з біса мудро,— мовив він,— краще допоможи мені перебирати його.

Він розіклав папірці біля себе на лавці. Тоді попросив мене набрати лопату суміші з альтанки.

Я набрала лопату суміші й висипала йому на коліна.

А потім ми почали перебирати принесене: на один папірець клали локшину, на другий цибуляні стружки, на третій горох, на четвертий квасолю.

Я показала пальцем на альтанку:

— Нам треба сто років, щоб з усім тим упоратися!

— Я стільки не проживу,— сказав Вавра,— і ти також не проживеш! Наша купка локшини була найбільша, а купка гороху найменша.

— Я могла б принести вам повний мішок зі свого льоху,— запропонувала я, але не була певна, що мати дала б мені його.

— Мені не треба повного мішка,— мовив Вавра — Я старий. Старі люди мало їдять!

Знявся легенький весняний вітер і позмітав із лавки цибуляні стружки. Я познаходила й повитягала їх із жорстви. Тоді принесла ще лопату суміші. Штани у старого Ваври були геть обліплені кришталиками цукру.

До огорожі підійшов Ґеральд.

— Іди сюди! — покликав він мене.

— Мені треба перебирати харч,— пояснила я.

— Іди вже,— сказав Вавра. — Я й сам упораюся.

Я похитала головою, знов сіла біля нього і взялася до перебирання.

— Добре в роток, а погане в куток,— пожартував Ґеральд і пішов собі.

Я довго сиділа й перебирала суміш. Ноги в мене затерпли. Пальці свербіли, у п'ятах кололо. Бралося вже до полудня. Раптом Вавра перестав перебирати і прислухався.

— Я щось чую,— сказав він. Я не чула нічого.

— Таки чути щось,— знов сказав Вавра.

Він висипав не перебрану ще суміш із колін на папір, обтрусив цукор зі штанів, і ми пішли до брами.

Тепер і я почула щось. То був дивний звук — глухий, тихий, невиразний, що складався з різних звуків.

— Коні,— сказав Вавра,— і підводи! — А тоді: — Це росіяни!

Я тижнями сподівалася на прихід росіян. Через батька, і через нацистів, і тому, що нарешті щось мало змінитися. І ось росіяни прийшли! Я відчула, як загупало моє серце. Але загупало не в грудях, а в горлі. Через той глухий, невиразний звук, що все наближався. Тепер я вже почала розрізняти в ньому голоси. А потім той звук обернувся в гамір. Незвичайний гамір. Чужий гамір. А тоді вони звернули на нашу вулицю. Коні, підводи, а на них росіяни. Я ще не могла нічого до пуття роздивитися, бачила тільки суцільну валку коней-росіян-підвід і чула гамір, що лунав ще й далеко за поворотом. Коні, підводи, росіяни — все було жовто-сіре.

Я пригадала дружину есесівця, ту, що перейшла з дітьми через усі гори. І що росіяни буцімто відрізають жінкам груди, теж пригадала. Не забула й про порубаних і посолених жінок. І ніби навіч побачила перед собою радника лісового управління, як він казав:

— Росіяни страхітливі!

Вавра нахилився до мене й мовив:

— Мені потрібен каустик або порошок до чищення!

Навіщо старому Ваврі тепер каустик або порошок до чищення?

— Чи, може, у вас є хоч брусок простого мила? — спитав Вавра.

— Нащо вам просте мило?

— Бо я тепер іду прибирати спальню. Щоб усе було чисте і блищало! — Він показав на валку росіян, що насувалася все ближче, і мовив мені в саме вухо, так, що в ньому наче грім загримів: — Тепер приходять росіяни, а тоді, після них, прийде пан Ґольдман! Старий Ґольд-ман! Мені треба поміняти постіль на його ліжку й вимити підлогу. Він буде стомлений!

Я подумала: прийшли росіяни, і старий Вавра збожеволів! Подумала: прийшли росіяни, і старий Вавра став схожий на тітку Ганні. Подумала: прийшли росіяни, і тітка Ганні позбулася голови. її голова лежить десь у провулку в купі сміття й уламків з руїн.

— У нас немає простого мила! — вигукнула я і побігла до своєї брами. Назустріч мені вийшла мати.

— Де ти була? — крикнула вона, схопила мене за руку й потягла за собою до будинку.— Росіяни йдуть! — вигукнула вона.

— Так,— мовила я,— з кіньми й підводами. Вони вже звернули на нашу вулицю.

— Якщо ти ще раз побіжиш туди, як саме йтимуть росіяни,- крикнула мати,— тобі це так не минеться!

15

БІЛІ ПРОСТИРАЛА. ЗАБУТА УНІФОРМА. ДЯДЬКИ, ЯКІ ТО БІЛЬШАЮТЬ, ТО МЕНШАЮТЬ. СТУК У ДВЕРІ: СІМНАДЦЯТЬ РАЗІВ ПО ТРИ. БІЛЯВІ Й КАРІ

Мати хотіла затягти мене до будинку. Я почала ревти й міцно вчепилася в дужку дверей. Вона спробувала відчепити мої пальці від дужки, сказала, що я зовсім здуріла і це й не дивно, а однаково мушу сховатися до льоху, а то мене схоплять росіяни. Вона аж задихалася, уговкуючи мене. Прийшов батько, відірвав мої пальці від дужки, взяв мене на руки й поніс до дверей льоху. Я шалено пручалася й далі ревла, але й сама добре не знала чому. Мабуть, трохи через те, що боялася льоху, а трохи через Вавру, який і далі стояв біля брами й чекав на пана Ґольдмана.

Батько пустив мене. Я, пручаючись, зачепила його хвору, у гнійних виразках гомілку. Тому впала додолу й перестала ревти.

— Ну добре, ти не підеш до льоху,— сказала мати — Але сидітимеш удома! — і замкнула двері на великий засув.

Я кивнула головою.

Гільдеґард, Ґеральд, моя сестра і пані фон Браун були в льоху. Сестра гукнула з льоху:

— Мамо, тату, йдіть сюди! Йдіть! Голос у неї був наляканий.

Батько пошкутильгав до льоху. Ми з матір'ю зайшли до салону й виглянули звідти на вулицю. Нею їхали підводи, жовто-сірі, дерев'яні, запряжені кіньми. Коні також були малі й сірі. На підводах сиділи солдати у брудно-жовтих уніформах. Скільки око сягало, вулиця була заповнена підводами, кіньми й солдатами.

З одного вікна в будинку пана Цімера звисало біле простирало. З Архангелового вікна також звисало біле простирало й метлялося на вітрі.

Мати пояснила мені, що означали ті білі простирала. Сказала:

— Вони здаються. Коли хтось вивішує з вікна білий прапор, то він здається!

— Чому вони здаються? — спитала я.

— Тому, що бояться росіян!

— А чому ми не здаємося? — спитала я.

— Бо не маємо білого простирала! — відповіла мати.

Це була неправда. Пані фон Браун мала в шафі білі простирала.

— А пан Цімер та Архангел охоче здаються? — спитала я. Мати здвигнула плечима.

— Вони завше здаються. Сім років тому здавалися Гітлерові й нацистам. Тепер здаються росіянам, а як наступного року прийдуть якісь інші, вони знову здаватимуться!

— Скільки ж тих росіян прийде? — спитала я. І ще: — А вони вміють говорити по-німецькому? — І ще: — Вони нам щось зроблять?

Мати не зводила очей із валки росіян-коней-підвід і не відповіла мені. Раптом вона злякано здригнулася й вигукнула:

— Кристель, чуєш! А уніформа! Татова уніформа! Не можна, щоб вони знайшли її! Швидко біжи по уніформу! Принеси її мені до кухні!

Я побігла до нашої кімнати й лягла долілиць на підлогу перед своїм ліжком. Велика темно-руда коробка з уніформою лежала під самою стіною. Я витягла її. Коробка була перев'язана міцним шнурком. Вузлик шнурка неможливо було розв'язати. Я стягла шнурок з картону, порізавши собі пальці. Тоді зняла накривку й повикидала додолу старі газети, самий "Народний оглядач", що лежали зверху. Під ними була уніформа: штани, кітель, кашкет і шкіряний пасок. Я згорнула все те докупи. Пасок упав на підлогу. Залізна пряжка зі свастикою брязнула об паркет.

Я нахилилася, підняла пасок, притисла зелено-сірий згорток з уніформою до живота, перейшла з ним кімнату, зайшла до другої, перейшла через неї і опинилася в салоні.

Я чула з вулиці гуркіт підвід, тупіт коней, чужі голоси. Навіть чітко розрізняла окремі слова.

Небо за вікном було синє. Сонячне світло падало через брудні шибки на паркет, на скручені килими й на запнуті покрівцями страхітливі крісла. Двері до кімнати дядьків стояли відчинені. Декотрі дядьки дивилися на мене. Мати гукнула з кухні:

— Кристель, де ти ділася! Швидше йди, чуєш!

Материн голос лунав дуже далеко і був дуже тихий. Двері до передпокою раптом відсунулися геть удалину.

Я втупила очі у скручені килими біля своїх ніг. Вони стали страхітливо довгі. Мені потрібна була ціла вічність, щоб дійти до кухні.

Я повільно рушила вздовж сувоїв із килимами. Все було, як бачиш його в театральному біноклі, оберненому навпаки. Загорнута у тканину люстра висіла криво. У сонячному світлі кружляли порошинки. Портрети дядьків ставали раптом такі великі, як шафа, а тоді такі малі, як гральні карти, і знов такі великі, як шафа.

Я наче прикипіла до підлоги. Не могла поворухнутися.

У дверях салону з'явилася мати, маленька, як лялька. Вона кинулася до мене і, поки бігла, то все більшала, аж стала просто велетенська. Вона вихопила у мене з рук згорток з уніформою і помчала назад до кухні. Біля дверей салону вона знов стала маленька.

Я не знаю, скільки стояла отак і дивилася на дядьків, на порошинки, на люстру й на скручені килими. Зненацька у двері хтось гучно постукав, чийсь низький голос щось сказав. Чужі, нерозбірливі слова.

Я рушила салоном до передпокою. Він знов став такий завбільшки, як був. Дядьки дивилися з портретів звичайної величини. Люстра висіла рівно.

Я підійшла до кухонних дверей. Мати стояла біля плити, тримала в руках кочергу і мурмотіла:

— Хай йому дідько! Хай йому дідько!

З плити курів смердючий дим. З відчинених дверцят звисала одна холоша штанів. Мати запихала її кочергою, але холоша не влазила в плиту. Я затамувала віддих і лічила стукіт у двері. Після сімнадцяти разів по три — той, хто стукав, після кожних трьох ударів робив коротку перерву,— отже, після п'ятдесяти одного удару з льоху піднялися сходами батько і пані фон Браун.

— Треба відчинити їм,— прошепотіла пані фон Браун,— а то вони ще розіб'ють двері!

Коли мати побачила в передпокої батька, вона кинула кочергу, підбігла до нього й попхала його до дверей від льоху.

— Ти здурів! — просичала вона.— Негайно йди до льоху! Ми тут без тебе впораємося! Хочеш, щоб тебе схопили першої ж хвилини? Тоді вже ти не виплутаєшся, зрозумів?

Батько безпорадно дивився на неї.

Пані фон Браун також махнула батькові рукою, щоб він ішов до льоху.

Батько кивнув головою і пішов. Мати полегшено відітхнула.

Батько був молодий і дужий, незважаючи на прострілені ноги. На той час усі молоді, дужі чоловіки були або покійниками, або солдатами. І для росіян напевне було однаковісінько, чи батько ще був німецьким солдатом, чи він кілька тижнів тому перестав бути солдатом. Для росіян кожен німецький солдат був ворогом. А ворогів треба було брати в полон і засилати до Сибіру.

Мати пішла назад до кухні й зачинила за собою двері.

Пані фон Браун глибоко відітхнула, спробувала всміхнутися і сказала мені:

— Ну що ж, відчиняй!

Я підійшла до дверей і відсунула великий мосяжний засув.

Двері відчинилися. Переді мною стояли двоє чоловіків у жовто-сірих уніформах. Один був височенний, із широчезними плечима. Другий також був дуже високий, але не такий широкоплечий, до того ж, багато молодший. Він тримав кашкета в руці й усміхався. В нього був рудавий їжакуватий чуб.

Широкоплечий щось сказав, але я нічого не зрозуміла. Він зайшов до передпокою і озирнувся. Тоді знов щось сказав, чого я так само не зрозуміла. Він подивився на двері до льоху і спитав:

— Солдат тут? Нема ніякий солдат?

Пані фон Браун похитала головою і рішуче заявила:

— Ніякий солдат, ніякий солдат, ніякий, ніякий!
Широкоплечий відчинив двері до кухні. Там було повно диму й

чаду. Але дверці у плиті були зачинені. Проте зверху на плиті не було чавунних кружал, вони були розкидані долі. З отвору у плиті виглядав великий зелено-сірий згорток із зотлілими чорними плямами. І саме тієї миті, як до кухні зайшов широкоплечий, мати поставила на ту зелено-сіру гору велику каструлю з водою і міцно придавила її до плити. І аж

тоді обернулася лицем до прибульця. Лице в неї було червоне і спітніле. Мати глянула на широкоплечого і всміхнулася. Він усміхнувся у відповідь і сказав:

— Не добре, не добре!

І показав пальцем на плиту. Потім підійшов до вікна, відчинив його й показав на синє небо, на сонце, а тоді на дах.

Мати кивала головою і руками показувала, що це страх Божий, коли сонце світить на димар і плита через те курить.

Солдат з їжакуватим чубом прихилився до дверей і закашлявся від диму. Я стала біля нього й усміхнулася йому. Він узяв у руку мою довгу темну косу й оглянув її. Тоді закотив очі, склав трубочкою рота і простогнав:

— О-о-о-о!

Підлещена тим стогоном, я захихотіла. Видно було, що я здалася йому гарною.

Дим повільно виходив у вікно. Великий, широкоплечий солдат випив склянку води.

З льоху вийшли сестра з Гільдеґард і зупинилися у дверях. Я поблажливо підкликала їх ближче. Вони нерішуче зайшли до кухні.

Широкоплечий спитав матір:

— Усе твоя дитина?

Мати похитала головою. Гільдеґард стала біля самої пані фон Браун. Та поклала їй руку на плече. Сестра стала біля нашої матері, і та поклала їй руку на плече. Тоді і я підступила до матері, щоб вона й мені поклала руку на плече.

Широкоплечий був задоволений нашою презентацією родин. Він кивнув головою і твердо сказав:

— Гарний дитина! Дуже гарний дитина!

Потім до кухні зайшов Ґеральд. Мабуть, також хотів бути гарною дитиною. Він підбіг до пані фон Браун і завершив наш родинний знімок.

Але широкоплечий зненацька геть змінився, наче його опанувала раптова лють. Очі в нього обернулися у дві вузенькі чорні щілини, підборіддя затвердло, і на ньому настовбурчилася щетина. Він показав на Ґеральда:

— Германець! Германець!

А Ґеральд єдиний серед нас мав білявий чуб, сині очі й дуже білу шкіру.

Пані фон Браун, заламуючи руки, почала запевняти його, що її бідолашний Ґеральд їй-богу не германець, отже, не німець, а справжній австрієць. На жаль, дуже білявий!

Я досі завше хотіла бути дуже білявою і мати дуже сині очі. Всі гарні хлопці й дівчата в читанках, у кіно, на плакатах і в газетах були біляві й синьоокі. А тепер я була рада, що така чорнява. Але не розуміла, що там було з тими "австрійцями" й "германцями". "Германцями" росіяни називали німців. Це я втямила. Але чого раптом ми перестали бути німцями, я не

збагнула. Коли я в школі принаймні раз на день чула, що мене провидіння вибрало, аби я була німецькою дівчиною.

Широкоплечий підступив до Ґеральда й пильно оглянув його. Так пильно, як пан Бенедикт, що збирав поштові марки, завше оглядав їх. Широкоплечий поторсав Ґеральда за чуба, обмацав пипки вух, провів пальцем по його бровах. Видно було, що він Ґеральдом незадоволений.

Ґеральд заплакав. Пані фон Браун не переставала говорити до широкоплечого. Солдат не розумів її і сердито бурчав.

Той, що з їжакуватим чубом, і далі стояв, прихилений до дверей. Я глянула на нього. Він уже не всміхався, лише кивнув мені головою. Потім підійшов до широкоплечого і завів із ним розмову. Ми не розуміли жодного слова, але в одному були впевнені: солдат із їжакуватим чубом був за Ґеральда і пробував переконати того другого. Видно, це йому вдалося, бо широкоплечий перестав розглядати Ґеральда. Він іще раз роззирнувся по кухні й пішов надвір. Той, що з їжакуватим чубом, сказав нам "до свіданія" і подався за широкоплечим.

Ми принишкли й перечекали, поки ті двоє пройшли повз кухонне вікно, поки вони зникли за живоплотом. Тоді я підбігла до великого вікна в салоні. Вулицею і далі рухалася колона коней-підвід-сол-датів. Я побачила, як широкоплечий і той, що з їжакуватим чубом, вийшли крізь браму, пройшли повз огорожу і зникли в Архангеловій брамі. Я подумала: "Тепер настала твоя черга, Ангеле! Бо ти якраз білявий, Ангеле, і твої банти дідька лисого тобі поможуть, Ангеле, і твій ляльковий візок так само. Широкоплечий уб'є тебе, Ангеле, і той, що з їжакуватим чубом, не заступиться за тебе, Ангеле!"

Я пострибала через салон по скручених килимах. Пострибала до кухні. Там був самий Ґеральд. Він стояв біля кухонного столу, ревів, молотив кулаками по столі і в одно кричав: "Пси гнидяві, йолопи! Паскудники, зарази прокляті. Пси гнидяві, йолопи, паскудники, зарази, йолопи..."

— А де всі решта? — спитала я.

Ґеральд не відповів. Він і далі ревів і лаявся. Мабуть, решта пішли до льоху, щоб розповісти про все батькові. Я міркувала, чим би втішити Ґеральда, але ніщо мені не спадало на думку. Чуб у нього справді був моторошно білявий, а очі справді страхітливо сині. А його біла шкіра завжди не дуже подобалася мені. Я пішла до льоху.

16

СТРІЛЕЦЬ У ЛЮСТРУ. ДОКОРИ МЕНІ. ДОКОРИ БАТЬКОВІ. НОГИ, ЯК ГНИЛІ СЛИВИ

Того дня до нас приходило ще багато росіян. Ми вже не замикали дверей на засув. Солдати з'являлися по троє або по четверо. Вони обходили всі кімнати, відчиняли шафи, витягали шухляди, розгортали килими, розсували й засували за шнурок із китицею завіси й заглядали в каструлі на кухні, в яких не було нічого, крім квасолі й локшини.

Усі вони були схибнені на годинниках. Я не могла зрозуміти, нащо їм стільки годинників. Кожен уже мав на кожній руці щонайменше по одному, а проте вони й далі вимагали: "Часи, часи",— і були дуже засмучені, коли не отримували їх.

Вони брали й інші речі, але, видно, не дуже їх цінували, бо декотрі з них ми потім знаходили в садку. Вони 'їх викидали, ще не вийшовши з подвір'я.

Одного росіянина я найдужче запам'ятала. Він прийшов сам — дужий здоровило, тільки зизоокий. Я стояла у дверях, коли він з'явився, і приязно привітала його. Мати суворо наказала мені приязно вітати всіх солдатів. Мені було неважко, я вже від обіду до самого вечора щирила зуби й вітала їх, як щойно полакований кінь на афіші цирку. Спершу я всім казала "добрий день", а тепер уже й "до свіданія" або "здравствуйте". І це дуже тішило солдатів.

Але того, якого я найдужче запам'ятала, моє вітання не втішило. Він навіть не відповів на нього. Він зайшов через передпокій до салону. Я подалася за ним. Він глянув на люстру під стелею і довго не зводив із неї очей. Тоді витяг пістолета й вистрілив у неї. Постріл був гучний, і відразу з двох дірок у покрівці посипалося повно скляного пороху і скляних скалок.

То була не моя люстра, а старої пані фон Браун, того бридкого опудала у плюшевому пальті і з червоним гачкуватим носом. Я радісно дивилася на той скляний струмок. Зизоокий вистрілив знов. Цього разу він цілився у грубий червоний шнур, на якому люстра звисала зі стелі. Спершу він влучив у середнє вікно салону. Тоді у скриньку з порцеляновою пастушкою. Потім у червоний шнур, і страховисько в покрівці гепнуло додолу. Покрівець злетів із нього. Підлогу встелили скляний порох і потрощені скляні гнізда від тросиків; а між ними лежали патрони від ламп, покручений електричний дріт і гнуті мідяні держаки.

Я залюбки усміхнулася б зизоокому й показала б, що в сусідній кімнаті є ще одна люстра. Але він і далі тримав пістолета в руці, а я не була певна, чи він добре бачить

різницю між мною і люстрою. Тому я лишилася за дверима салону і звідти дивилась, як зизоокий ступав по битому склу.

Він ішов до кімнати дядьків.

Я чекала. Сподівалася на новий постріл. Думала, що люстра в кімнаті дядьків зразу гримне на рояль. Але там було тихо. А потім зизоокий з'явився на порозі і, ступаючи по склі, що тріщало в нього під ногами, пройшов повз мене до передпокою. Під пахвою він ніс того дядька, що був дідом Ґеральда й Гільдеґард. Коли зизоокий був уже в сінешніх дверях, я гукнула:

— До свіданія! Здравствуйте!

Зизоокий обернувся. Він іще тримав у руках пістолета.

Я подумала: "Хай би тебе чорти взяли, зизоокий! Усміхнися до мене, хай би тебе чорти взяли! Я не люстра і не білява! Усміхнися ж! У мене очі темно-карі!"

Та зизоокий не усміхнувся. Проте вклав пістолета в кобуру, взяв дядька-дідуся в обидві руки й подався геть.

Я хотіла зайти до салону й походити по склі, але мати не дала мені. Вона зайшла й потягла мене за собою. Цього разу не до льоху, а на горище. Батько поміняв сховок: замість льоху вибрав горище. Так нібито було безпечніше.

Отож я полізла перед матір'ю хиткою драбиною, а далі крізь чотирикутний отвір на горище. Там вони сиділи всі й почали мені докоряти. Вони думали, що росіянин стріляв у мене.

Батько кричав, що я найдурніша у світі дитина. Вичитував мені:

— Коли літак летить над самою землею, ти стоїш на луці й по-дурному витріщаєш на нього очі. Коли вулицею сунуть росіяни, ти стоїш у брамі й базікаєш із тим старим йолопом Ваврою, а коли якийсь божевільний, п'яний росіянин вештається по будинку і стріляє, куди очі бачать, ти стоїш поряд і дивишся на нього!

Тоді мене посіла велика злість. Бо я не витріщала по-дурному очей і старий Вавра не був йолоп, а зизоокий не був божевільний. І я крикнула:

— Я не дурна! То ви дурні! Ви ж весь час очікували на росіян, щоб війна скінчилася і нацисти щезли. А тепер росіяни вже тут, і нацистів немає, і війна скінчилася!

Батько нічого не відповів мені.

А що я була дуже сердита, то ще крикнула:

— Я ж не була в Росії! І не була німецьким солдатом. І не вбила жодного росіянина, не вбила! Тому мені не треба лізти на горище! Не треба!

Мати хотіла дати мені прочуханки, але на горищі було дуже тісно, щоб налупцювати мене,— їй довелося б спершу переступити через Гільдеґард і Геральда. До того ж батько сказав:

— Дай їй спокій! Не чіпай її. Вона правду каже, щиру правду! Я сиділа в найдальшому кутку на горищі і була ображена. Власне, я не була ображена. Тільки вдавала

ображену. Насправді мені було соромно. Тому що я дорікнула батькові вбитими росіянами. Це було негарно з мого боку. Я заплющила очі.

Решта всі радилися, де батькові було б безпечніше. На горищі чи в льоху.

Батько запевняв, що й там, і там небезпечно. Казав, що йому вже остогидло ховатися. Він просто, як і ми, з'явиться на очі росіянам і вдаватиме з себе каліку, який через гнійні рани на ногах не міг бути солдатом.

— А якщо вони не повірять тобі? — спитала мати.

Батько не знав, що відповісти на це. А проте зліз із горища додолу, пошкутильгав, спираючись на палицю, на луку над Альсом і сів біля гномів.

— Чоловік з'їхав з глузду,— простогнала пані фон Браун.

Мати взяла віника і змела скло у салоні, кілька разів порізавши пальці. Замітаючи його, вона також сказала:

— Чоловік з'їхав з глузду!

А чоловік зовсім не з'їхав з глузду. Чоловік добре казав. Бо другого ранку знов прийшли російські солдати. Вони мали знайти своєму майорові помешкання. Наш будинок сподобався їм, хоч у ньому й не було вже люстри. Через годину той майор вселився до нас, а з ним іще купа солдатів. Батько однаково не зміг би весь час ховатися від них. Майор дивився на батька дуже сердито і водно казав:

— Ти молодий! Ти солдат! Ти був солдат!

Батько показав майорові свої хворі ноги. Високо закотив холоші й розмотав старі кухонні рушники, якими він замість бинтів обмотував ноги.

На його ноги страшно було глянути. Ніхто б уже не розпізнав, чи то їх посікли скалки з російських гранат, чи то були сухоти кісток, чи лепра абощо. На ногах були великі червоні гулі. Кожна мала посередині жовту дірочку, наповнену гноєм. А шкіра між ґулями була синя і блискуча. Батькові ноги скидалися на гнилі сливи.

Майора та його солдатів це вдовольнило. Майор навіть подарував батькові коробку марлевих бинтів і пакуночок присипки. А один солдат приніс йому крамний мішечок, повний чаю, що дуже смішно пахнув. Батько мав мочити в ньому ноги.

17

КУХНЯ В АЛЬТАНЦІ. КУХАР — НАЙБРИДКІША ЛЮДИНА, НАЙСМЕРДЮЧІША ЛЮДИНА, НАЙБОЖЕВІЛЬНІША ЛЮДИНА. МІСТО ЛЕНІНГРАД

Мати і пані фон Браун були дуже раді, що майор поселився в нас. Мати в домі майора, мабуть, було добре — через тих, кому подобається постріляти в люстру, а заразом і вкрасти дядька, через тих, хто витріщав би очі на Ґеральда, й через мисливців за годинниками.

Мати пояснила:

— Звичайно, солдати остерігатимуться в будинку свого майора викидати такі коники!

З майором нам справді пощастило. Не тільки тому, що він був дуже ввічливий, дуже чистий і дуже гарний. Він ще й мав тютюн і пригощав ним батька.

Це було добре. Бо як батько не мав тютюну, він ставав дуже дратівливий і сердитий, майже такий сердитий, як, бувало, бабуся.

Майор зайняв спальню пані фон Браун. Перед дверима спальні, що вели до салону, завжди стояв молодий солдат і щось робив для майора. Або чистив майорові чоботи, або кітель, або полірував ґудзики на майоровому кітелі. Інколи він сидів навпочіпки перед дверима до спальні й цирував майорові шкарпетки. Майорові шкарпетки були чорні, і майор дуже гнівався, коли чистильник уніформи цирував чорні шкарпетки рудими вовняними нитками. Пані фон Браун казала:

— Господи Боже! Видно, майор марнославний! Як же він дбає про свій вигляд!

Але казала це ласкаво. Мабуть, їй майор дуже подобався. Тоді я не помічала цього. Та коли я тепер згадую, як пані фон Браун завше дивилася на майора і як потім, коли майор від'їздив, плакала, можу твердо сказати: вони були закохані одне в одне.

Але це мене, властиво, не стосується. І пані фон Браун — якщо вона ще жива — сьогодні напевне й чути про це не захотіла б.

Відразу після того, як майор поселився в нас і оглянув мого батька, він оглянув також садок і сказав, щоб йому дали ключа від великої альтанки. А як оглянув і альтанку, то заявив, що тут буде солдатська кухня.

Невдовзі до нашого садка заїхала підвода. Заїхала через клумбу з трояндами. Пані фон Браун аж застогнала: вона ж бо вже тішилася першими трояндами. На підводі була велика чорна плита з великим казаном. Іще на ній лежало багато мішків. А на передку сидів дивний чоловік.

Гільдеґард і сестра затулилися руками й захихотіли. Ґеральд глузливо посміхнувся. Пані фон Браун сказала: — Лишенько, та це ж страхітливий гном!

Чоловік на передку був дуже малий на зріст, із круглим, як гарбуз, животом, блискучою лисиною, тонкорукий і кривоногий. За відстовбурченими вухами в нього кучерявилися два пучки чорного волосся. Він був у старомодних окулярах у нікельованій оправі. В роті в нього лишилося мало зубів, та й ті були криві й попсовані. Шкіру він мав жовту, з масними полиском. На ньому була солдатська гімнастерка, але не дуже схожа на гімнастерку. Револьвера чи гвинтівки в нього не було. Малий, дивний візник зупинив свою підводу біля самої альтанки на клумбі з весняними левкоями. Він зліз з підводи, озирнувся навколо, глянув на нас і соромливо всміхнувся, криво, половиною обличчя. Він спинився біля самої мене. Його гімнастерка і штани з грубої тканини були поцятковані брудом. Він тхнув юшкою з городини, салом, тютюном і потом. І ще чимось. Чужим духом. Привітним чужим духом. Він подивився на мене. Його круглі окуляри погойдувалися на гачкуватому носі.

Я також подивилася на нього. Подивилася на його масний, блискучий ніс, з якого виглядали чорні волосини. Подивилася крізь окуляри на його очі.

Ті очі були ясно-сірі й маленькі. Бо я їх бачила крізь скельця окулярів.

Я мовила:

— До свіданія, товариш.

Він кивнув мені головою і підморгнув одним оком. Малесеньке, кругле ясно-сіре око стало маленькою ясно-сірою щілиною. Тоді відповів:

— Добридень, пані! — А всім, що стояли біля мене, сказав: — Я буду куховарити отут! — І зробив ніби реверанс.

Сестра потім казала, що той кухар — найбридкіша людина з усіх, які вона будь-коли бачила. Гільдеґард потім казала, що той кухар —найсмердючіша людина з усіх, з ким їй будь-коли доводилося стояти поряд. Мати казала, що він найбожевільніший з усіх, яких вона будь-коли чула.

Для мене він був принаймні перший бридкий, смердючий, божевільний чоловік, якого я полюбила. Я справді полюбила його і сподівалася, що він також помітив це. Бо, крім мене, його ніхто не любив, і росіяни також не любили. Ті, хто мав добре серце, взагалі не дивилися на нього. Не такі добрі сміялися або глузували з нього. Одного разу п'яний старшина так стусонув його, що він перелетів через усю свою кухню й лишився лежати біля дверей. Його окуляри полетіли ще далі, в живопліт, так, що їх важко було знайти. Я шукала їх півгодини. А коли врешті знайшла, то витерла до блиску об свою сукню й віддала кухареві. Він начепив їх на носа, сказав: "Нічого, нічого, пані",— і всміхнувся.

За його рожевими, схожими на дощові черв'яки губами було видно лише чотири зуби, один угорі і три знизу. Вони стояли криво і були сірі на вигляд. За зубами виднів товстий темно-червоний язик. Кухар справді не був красенем. Я сідала

поряд із ним на поріг альтанки, прихилялася до його брудного живота, що тхнув юшкою, і казала:

— Нічого, нічого!

Я сиділа так часто й довго. Мені подобалося бути в кухаря, хоч усі наші вважали мене через це дурною. Я любила кухаря, бо він не мав ніякого стосунку до війни. Нічого в ньому не мало стосунку до війни, нічогісінько. Він носив уніформу, але то було вбрання лахмітника. Він був росіянином, а вмів говорити по-німецькому. Він був ворогом, а мав лагідний грудний голос, яким співають колискові. Він був переможець, а отримав такого стусана, що перелетів через усю кухню. Він звався Кон і походив із Ленінграда. Там він був кравцем. Кон багато розповідав мені про себе. І наостанці завше казав:

— Нічого, нічого, пані! Розповідав:

— Я добрий кравець. І я ніколи не міг шити ніякі штани і піджак. Завше тільки латав! Люди не мають гроші. Нічого, нічого, пані!

Кон багато розповідав про Ленінград. Ленінград був дуже далеко від нас. Кон наблизив його. Я вважала, що дуже добре пізнала Ленінград: жінку в зеленій хустці, в якої Кон купував картоплю; чоловіка, який щотижня приходив до Кона, щоб той пришив йому ґудзика; будинок, де Кон мав у підвалі майстерню і де задня стіна, під якою стояв його стіл до прасування, була мокра-мокрісінька. Знала також родину, в якій два сини вчилися на лікарів, і ще одну, де до столу раз на тиждень подавали величезну смажену рибину. І знала, як Конова тітка, товста жінка з двома бородавками на носі, задимлювала гусячий лій. Ні, не задимлювала. Висушувала його на повітрі, на даху.

Я думала, що знаю весь Ленінград. Але помилялася, це я збагнула аж далеко пізніше. Я знала тільки Конів Ленінград, а то була маленька частка величезного міста.

ПЛІСНЯВА. П'ЯНИЙ БАТЬКО. СОЛДАТ БУДЕМ-ПЕКТИ-ХЛІБ. БАБУСЯ АНГЕЛ

На обід у нас щодня була яловича юшка з сірих стружок, на друге —локшина з нитками сушеної цибулі, а на третє — салат без оцту. Коли я нарікала на таку їжу, мати сердилась і лаяла мене:

— Радій, що взагалі маєш чим напхати рота, тепер є люди, що помирають з голоду!

Та я однаково не раділа, бо добре знала: в льоху у сховку є ще багато банок із оленятиною та м'ясом із сарни, з компотом, зі спаржею та з печінковими ковбасками. Мати й Брауниха берегли ті банки як зіницю ока. Ми з Ґеральдом лютували, коли думали про них. Зрештою, це ж ми вкрали їх. І мали на них право. Тільки ми, а не вони. А вони наклали на них руку.

Єдину можливість добутися до стегна сарни 1943 року або до оленячої печені за рецептом садівниці винайшов Ґеральд. Він часом закрадався в льох до сховку з харчами, брав банку з консервами й ледь відтягав за язичок гумове кільце між вінцями банки й накривкою. Так у банку попадало трохи повітря, і через два-три дні на темно-рудій підливі з'являлася тоненька плівка ясно-зеленої плісняви.

Мати щодня спускалася до льоху й зі свічкою оглядала запаси. Чи, бува, якась миша не зазіхнула на мішки з квасолею-локшиною-горохом. Виявивши при цьому заплісняві

оленятину чи абрикоси в зелених цятках, вона сумно несла банку нагору й бідкалася:

— Знов одна банка заплісняві́ла. В льоху надто волого!

Ми також бідкалися й підморгували одне одному, поки мати обережно зішкрябувала з підливи плісняву, а Брауниха пильно стежила, щоб вона не занадто розганялася, щоб не змарнувалася жодна дрібка коштовної їжі.

— Прошу вас,— казала Брауниха і ковтала слину, дивлячись на ту їжу,— прошу вас, від якоїсь там латочки плісняви ще ніхто не вмер!

Проте дні з оленятиною траплялися коли-не-коли — рідкісна зміна в нескінченних посиланих цибулею і помащених олією пайках локшини.

Часом я куштувала їжу з Конової кухні. Та хоч як я любила Кона, а його зварених у великому казані страв не любила. Щоранку до нашого садка приїздив на однокінному возі солдат і вивантажував перед альтанкою продукти. Кон сумно дивився на них, чухав шию там, де кінчалася щетина від бороди й починалося шовковисте волосся на грудях, і питав:

— Пані, пані, що ми сьогодні варимо?

— Свинячу печеню,— пропонувала я, коли серед продуктів, що їх привіз поставник, був великий шмат свинини. Коли солдат привозив городину, я вигукувала: — М'ясо з городиною! — А коли він привозив мішок рису, казала: — Запіканку з рису!

Кон завжди захоплено кивав головою на мої пропозиції і облизувався тведим темно-червоним язиком.

— Пані, пані! Рис із цукор! І яйце, і великий родзинки, і клаптики яблук!

Ніс у нього тремтів із радості, наче він уже міг понюхати ванільний цукор у запіканці. І тоді Кон ставив на свою чорну плиту велетенський казан, повний води. А коли вода закипала, кидав у нього все, що постачальник привіз,— байдуже, що то було. А крім того, додавав три ополоники смальцю, дві пригорщі зернистої рудуватої солі й ополоник борошна.

Одного разу Кон розбив у казан ще й сорок одне яйце,— я добре порахувала. Оскільки білок почав пінитися, рідини в казані все більшало й більшало, і врешті вона закапала через вінця на плиту. Кон у відчаї бігав навколо плити і довгою дерев'яною ложкою збивав піну. Та її не меншало, а ще більшало, вона лилася через вінця, сичала й випаровувалася. Альтанку сповнював страхітливий сморід.

Я стояла біля плити й хихотіла:

— Нічого, нічого!

Якраз на куховарстві Кон нітрохи не розумівся. Він був кравцем, а не кухарем.

— Чому ж вони саме вас зробили кухарем? — спитала я його. Кон показав на окуляри з товстими скельцями:

— Очі недобрі стріляти! — Тоді показав на свої криві ноги з пласкими ступнями: — Ноги зовсім недобрі маршувати! — Потім ударив себе кулаком у груди і сказав: — Кравець Кон зовсім недобрий робити війну!

— Нічого, нічого! — відповіла я.

Відколи перші двоє росіян сімнадцять разів по тричі постукали в наші двері, минуло чотири дні. Тепер наш дім був повний росіян. В альтанці був Кон із кухнею. У спальні пані фон Браун був майор. У сусідній кімнаті жили чистильник його уніформи і ще один солдат, рудий і прищуватий. На першому поверсі розташувалася військова карна частина. Там було шестеро чи семеро людей, серед них три жінки, гладкі жінки з довгим волоссям, заплетеним у косу, всі у чорних вовняних панчохах. Вони були дружинами офіцерів карної частини. Одна звалася Людмила. У неї в панчохах були дірки, з однієї завжди виглядав великий палець. Людмила була найнепривітніша з усіх. Я намагалася не попадатися їй на очі.

У бібліотеці жив старшина з багатьма медалями. Як він був п'яний, то гучно співав. Коли чистильник уніформи стукав у його двері, він замовкав. Крім того, в нашому будинку часто бували також солдати, що жили в інших віллах. Вони приходили і йшли собі, коли хотіли.

Батько перестав клопотатися мною. Він мав інший клопіт. Узагалі ж він щодня був п'яний. І нічого не міг удіяти, щоб не впитися.

Мусив пити цілий день і півночі. А сталося ось що. Росіяни були схибнені на годинниках. А батько був годинникар. Один із військових карної частини, Іван, приніс батькові приладдя для лагодження годинників: обертовий стілець, пінцети, щипчики, викрутки, лупи, терпуги. Приніс навіть велику ясну карбідну лампу і справжнього годинникарського стола. Батько поставив стіл перед вікном — ми тепер мали тільки одну кімнату,— а карбідну лампу повісив на віконну раму. Батько майже завше сидів там за купою годинників. Росіяни заходили до кімнати, плескали його по плечі, кидали годинники на стіл, порпалися в купі годинників, знаходили щось таке, що їм подобалося, й забирали його. Батько вже нічого їм не казав. Першого дня він

іще намагався тримати годинники різних клієнтів окремо, але тепер уже знав, що вони й самі не могли розрізнити своїх годинників.

Батько сидів, схилившись над столом, із лупою в правому оці і підводив голову лише тоді, коли якийсь клієнт плескав його по плечі, простягав йому пляшку й вимагав:

— Пий, товаришу, пий!

Тоді товариш пив. Товариш пив усе. Абрикосовий лікер і чорво-не вино, коньяк і вермут, грушівку і слив'янку. Інколи товариш хитався на стільці. Інколи в товариша годинник падав зі столу. Тоді товариш мурмотів: "Стерво",— і я діставала годинника з-під столу. Мені подобався п'яний батько.

Мати казала:

— Хай краще він п'є ті трунки, аніж пили б росіяни.

Мати боялася п'яних росіян. П'яним росіянам приписували страхітливі вчинки. Може, справедливо, а може, ні. Хто міг знати? Мати не знала.

Проте один п'яний росіянин матері подобався. Тверезий, не хильнувши вина чи горілки, він був звичайний солдат. Доволі високий, доволі широкоплечий, доволі нудний. Та як починав пити й не міг спинитися, то ставав дуже сумний. Тоді він розповідав нам довгу історію, яку ми не розуміли. Лише батько розумів її: він же мало не п'ять років пробув у Росії і добре знав російську мову. Але не міг показувати, що знає її. Бо хто ж знав російську, крім німецьких солдатів?

Отже, солдат, що так подобався матері п'яним, розповідав свою довгу історію і плакав. А наостанці, вже ридаючи, казав:

— Будем пекти хліб!

Солдат був пекарем. Я знала від батька, що солдат так довго розповідав про своє село. Знала, що він завше починав плакати, коли розповідь доходила до того, як німецькі солдати били його батька, аж поки той помер, за те, що він сховав свиню, бо не хотів віддавати їм. Часом він плакав і тоді, як розповідав про своїх дітей. А що він розповідав про дітей, видно було, бо він завше показував, які ті діти завбільшки. Одне було таке завдовжки, як плетена булка; друге таке заввишки, як наш стіл; третє таке, як я. Та переважно він плакав тоді, коли казав:

— Будем пекти хліб!

Тієї миті втручалася моя мати. Вона плескала солдата по плечі, також казала "будем пекти хліб" і показувала на двері до кухні. Тоді солдат, хитаючись, підводився, обіймав матір і мурмотів;

— Добра жінко, добра, добра жінко!

Мати заводила його, підтримуючи, до кухні й розпалювала плиту. Солдат знов веселішав, сміявся, казав "будем пекти хліб" і пив із фляги горілку. Коли у плиті розгорялося, він, так само хитаючись, виходив із будинку і простував до альтанки, до Кона. Якщо вже була ніч, він доти гупав у двері, доки Кон не вставав і не відчиняв їх. Тоді між ними зчинялася сварка. Солдат кричав, аж ревів, а Кон жалісливо хитав головою і скімлив. Кон ніколи не виходив переможцем із тієї сварки, хоч скільки він скімлив і заступав двері. Солдат відпихав його вбік і

заходив до альтанки. Повертався він звідти з великим мішком і заносив його до матері в кухню. Там він витягав із мішка яйця, цукор, борошно, смалець і заявляв матері, що зараз напече найкращих тістечок у світі, таких, як колись їв лише цар.

Та хоч скільки той солдат із пекарів приходив до нас, а так ніколи й не напік царських тістечок. Виклавши все потрібне до печіння на стіл, він щасливо усміхався і, ще двічі хильнувши добряче з фляги, сідав до столу, клав на нього голову й засинав. Мати забирала той харч і відносила в льох до сховку, де лежали скарби з Ляйнфель-нерової вілли. А віднісши, завше задоволено зводила дух. Солдат із пекарів спав собі і хропів кілька годин. Коли ж прокидався, то, спотикаючись, іще сліпий зі сну, йшов додому — він жив у Архангела — й цілком забував "будем пекти хліб".

До речі, Архангел мав тепер чудернацький вигляд. Обличчя в нього завше було замащене сажею, а вдягнений він був у довгий, до п'ят, вовняний халат, діряву брудну плетену кофту, чорну вовняну хустку на голові й сіру плетену шаль на плечах. Мавши на собі стільки одягу, Архангел уже не міг пурхати по садку. Він повз, як товстий чорний жук. Солдати звали Архангела "мамашею" і за спиною в неї крутили пальцем біля чола, вважали її за божевільну бабу.

Одного разу мені трапився біля огорожі в садку Ангел. Він уже не хизувався бантом у косах і сукнею зі шлярками. І мені це сподобалося. Я спитала:

— Чого твоя мати ходить так по-дурному вбрана, наче божевільна, аж дивитися смішно?

Ангел став навшпиньки, погойдався, обкрутив навколо пальця біляве пасмо кіс і сказав:

— У мене немає мами. В мене ніколи не було мами. Є тільки стара бабуся.

Я заніміла й витріщила очі на Ангела.

Він нахилився до самої огорожі, торкаючись її ротом, і прошепотів:

— Якщо ти даси слово честі, що нікому не розкажеш, я тобі все поясню!

Я, не роздумуючи, дала слово честі, а тоді, на його вимогу, ще й заприсяглася. І Ангел заявив:

— Мама переодяглася, щоб росіяни не відрізали їй грудей! Я також нахилилася до сітки й прошепотіла Ангелові:

— Але старих жінок чекає ще щось набагато страшніше. Росіяни ріжуть їх на шматки й засолюють!

Ангел помчав додому.

19

ПЕРШЕ ТРАВНЯ. НЕСАМОВИТИЙ СПІВ. ЛАГІДНИЙ СПІВ. ЗНАХІДКА

Раз на день я пролазила крізь дірку в огорожі до Вавриного садка, підкрадалася до альтанки і крізь маленьке брудне віконце дивилася на старого Вавру. Він сидів на хисткому плетеному з лози стільці й сортував суміш, привезену з комори. День у день. З ранку до вечора. Він уже мав великий мішок квасолі й мішок локшини з налиплим цукром. Мені хотілося

поговорити з Ваврою, але він уже не любив мене. Він уже нікого не любив. А росіян і поготів, бо вони не привезли йому пана Ґольдмана.

Старий Вавра і спав в альтанці. Часом він стояв перед дверима альтанки, погрожував кулаком віллі й лаявся. Раніше він ніколи не лаявся. У віллі жили тридцять чи сорок росіян. Увечері вони часто співали пісень. Співали гучно, несамовито, але ніколи не фальшували. Вони були п'яні. Коли росіяни так гучно, несамовито співали у Вавриній віллі, мати забороняла мені йти з дому. Звичайно, я порушувала її заборону.

Одного вечора росіяни у Вавриній віллі співали особливо гучно. І росіяни в Архангеловому будинку також. Вони святкували Перше травня. Нашого майора не було вдома, він пішов на святкування до комендатури. Коли майора не було вдома, мати й пані фон Браун були неспокійні і знервовані. Я сиділа в нашій кімнаті на своєму ліжку. Сестра лежала біля мене й читала "Школу великодніх зайців". Це була єдина дитяча книжка, яку ми знайшли в бібліотеці серед си-ли-силенної грубезних книжок у шкіряних палітурках. Я вже знала ту писанину про великодніх зайців напам'ять, і сестра, звичайно, також. А проте я вихопила книжку в неї з рук, згорнула, крикнула, що вона моя, і сіла на неї.

Сестра вдячно сприйняла мій крок до сварки і бійки. їй теж було нудно. Вона дала мені ляпаса. Я схопила її за косу. Батько крикнув, що він, хай йому біс, хоче мати спокій, коли вже нарешті настало те Перше травня, Івани святкують і йому не треба лагодити годинників. Батько кричав тому, що не мав сигарет. Він мав величезну коробку тютюну, але скінчився цигарковий папір. Він набивав цигарковим тютюном люльку, але вона йому не смакувала.

Я ще дала сестрі легенького стусана, тоді підвелася з ліжка й пішла до дверей.

— Куди ти йдеш? — спитала мати. Вона стояла перед мискою з теплою водою і пробувала випрати без мила або прального порошку підштанки.

— До туалету,— сказала я, бо здебільшого казала так, коли тікала з дому.

Я зачинила за собою двері й побігла до сіней. Поминаючи кухню, я, на свій подив, побачила там, крім пані фон Браун, ще й перевдягненого Архангела з Ангелом. Архангел саме виголошував:

— Пані фон Браун, я мушу конче лишитися тут, хоч би мені довелося спати й долі! Сьогодні вони особливо лихі! Вони святкують те своє Перше травня і впиваються!

Сінешні двері були замкнені. Ключ, щоправда, стримів зсередини, проте замок гучно скреготів, коли його відмикали. Тож я тихенько подалася до салону, знов повз кухонні двері, й почула, як Архангел казав:

— Вони принесли ціле барильце червоного вина і троє відер горілки! Прошу вас, люба пані фон Браун, прихистіть мене! Ваш будинок перебуває під охороною пана майора, а пан майор — порядна, освічена людина, він не допустить ніякого паскудства!

Я вилізла на підвіконня вибитого вікна в салоні і стрибнула в кущ плюща. Тоді прихилилася до стіни будинку, дослухаючись до співу у Вавриній віллі й до галасу в Архангеловому домі. Він то був дуже гучний, то ставав досить

тихий, залежно від вітру. Стіна, до якої я прихилилася, була холодна. Я глянула на небо, побачила на ньому одну зірку й вирішила, що то Венера. Пригадала, що Венера і ранкова, і вечірня зірка, так мені пояснював дідусь. Згадала дідуся, і стіна стала ще холодніша. Я вже тижнями не думала про дідуся. І тепер не могла збагнути, як так сталося, що я про нього не думала. Тоді був з'явився чоловік на літаку, чоловік у шкіряній шапці, а дідусь пішов додому, до Юлі, до бабусі. Він, мабуть, був уже десь над Альсом, коли ми дізналися про локшину в осередку нацистської партії, і я перестала думати про нього. Чи може хтось померти від того, що про нього перестають думати?

Я пішла до Кона, до його кухні-альтанки. Він сидів там у довгих сірих підштанках та сірій спідній сорочці з довгими рукавами й читав при свічці шматок газети. Коли я відчинила двері, він відклав її вбік.

— Добрий вечір, пані,— сказав він. Тоді підвівся, підійшов до шафи, витяг із неї шматок ковбаси і спитав мене: — Хочеш, пані?

Я похитала головою. У ковбасі було надто багато шматочків сала.

— Не хочеш? Не хочеш? — мовив він і поклав ковбасу назад до шафи. Він прислухався до співу та крику і стурбовано сказав: — Багато пити, багато співати. Недобре, недобре.

— Нічого, нічого! — мовила я.

Кон знову сів до столу, пересунув окуляри на кінчик носа, тоді знов назад і заявив:

— Добрий людина п'є, стає поганий людина. Не знає більше, що робити!

Я роздивилася Конову газету. Не тільки мова була чужа, а й літери інші. Я показала на рядок, надрукований великими жирними літерами:

— Коне, що тут написано?

— Там написано,— мовив Кон,— що війна скоро скінчиться!

— Але ж вона вже скінчилася! — вигукнула я.

-Скінчилася тут,— пояснив мені Кон,— не скінчилася у цілій Німеччині! Нацист іще бореться. Ще стріляє!

Він віддер клаптик газети, скрутив його у вузеньку трубочку й наповнив її чорним ламким тютюном. Ламкий чорний тютюн звався махоркою. Кон узяв свічку й запалив від неї цигарку з махорки.

— Якщо війна скоро зовсім скінчиться, то ви тоді всі поїдете до Росії? — спитала я.

Кон кивнув головою.

— І ви раді, що поїдете?

Кон глянув на мене маленькими очима крізь грубі скельця окулярів і здвигнув плечима. Цигарка, що застрягла в нього у щілині між спідніми зубами, звисала над схожою на дощового черв'яка губою. Ще не згаслий попіл падав на Конові підштанки.

— Чи ви раді? — спитала я ще раз.

— П'ять років не був удома,— промурмотів Кон — Багато змінилося. Багато, багато цілком змінилося!

— А чого ви не з ними? — Я показала пальцем у напрямку Ваври-ної вілли, в напрямку святкування.— Чому ви не співаєте? Чому не кричите? Чому не п'єте?

Кон випхав товстим червоним язиком недопалка із щілини між зубами. Він упав додолу, трохи потлів і погас. Кон зітхнув.

— Я не п'ю. Я не кричу!

— Але ж ви вмієте співати?

Кон усміхнувся і заспівав. Він співав тихим, глибоким голосом, яким співають колискову. Слова пісні були не російські. Я могла б довго сидіти отак і слухати, як Кон співає. Може, я й довго сиділа отак і слухала. Я вже не знаю. Та враз відчинилися двері й до альтанки зайшов Ґеральд. Він сказав:

— Слухай, Кристель, твоя мама скоро впаде в істерику. Вона шукає тебе по всьому будинку.

— Ну то й що, нехай шукає,— вперлася я.

— Іди вже,— наполіг Ґеральд,— минула одинадцята! Кон перестав співати і скрутив нову цигарку.

— Пані, пані,— сказав він,— треба робити, що мама хоче!

Я, лаючись, підвелася і поволі, нога за ногою, вийшла слідом за Ґеральдом із кухні-альтанки.

— Чого ти вічно біжиш до того схибненого гнома? — спитав Ґеральд.

— Сам ти схибнений гном!

-Слухай, у нас ночують Архангел із Ангелом, вони бояться росіян!

— Я давно знаю!

Вікна у нас були темні, тільки з кухонного вікна ще падало слабке світло.

Ми рушили в напрямку того маленького ясного чотирикутника кухонного вікна на тлі великого чорного чотирикутника будинку. Серед пагонів плюща під кухонним вікном лежало щось темне, велике, і хропло. То був наш оздоблений медалями старшина. Він не належав до моїх приятелів. У нього були непривітні очі й тонкі зціплені губи. Він справляв враження небезпечного. Але тепер він лежав долі з роззявленим ротом і заплющеними очима, хропів і навіть гадки не мав, що я стою перед ним, глузливо посміхаюсь і дивлюся на нього згори вниз. Від нього тхнуло горілкою. Він був безпорадний. Це мене тішило. Я хотіла б мати ліхтарика, щоб краще роздивитися на нього. А ще мені кортіло плюнути в його роззявлений рот. Але я боялася, від того він міг прокинутися.

Ґеральд смикнув мене за рукав.

— Ходімо звідси, ходімо вже,— прошепотів він. Чути було, що він дуже схвильований — Я щось маю, щось знайшов, ходімо звідси, я покажу тобі!

Ґеральд потяг мене від освітленого чотирикутника й від старшини. Він щось тримав у руці.

— Я спіткнувся об нього,— мовив він — Він лежав біля п'яного старшини!

Ґеральд тримав у руці пістолета старшини.

— Вітаю,— захоплено прошепотіла я. А тоді спитала: — Що ми з ним зробимо? Треба сховати його!

-Де?

— Під плющем!

— Нізащо! — сказав Ґеральд — Я більше не підійду до того проклятого старшини. А то ще прокинеться, тварюка!

— То, може, в тачці садового гнома?

На це Ґеральд пристав. Ми побігли за будинок на луку. Було досить темно, і ми довго шукали, поки знайшли гнома з тачкою. Він був перекинутий. Ми поставили його на ноги, Ґеральд поклав пістолета в тачку, а я наскубла на луці пучок трави і прикрила його. Потім ми тихенько вернулися до будинку й залізли в нього крізь середнє вікно салону. Біля дверей до кімнати дядьків щось ворухнулося, там хтось стояв. Я перелякалася.

Та мені не було чого лякатися. Біля дверей стояла моя мати. Вона не дуже й лаяла мене. Була вже надто стомлена.

20

КОРОТКИЙ СОН. ПОРОЖНЄ ЛІЖКО БАТЬКІВ. СТРАХ. АВТОМАТ. СТАРШИНА. ПОЗБАВЛЕННЯ МЕДАЛІВ. НАГОРОДЖЕННЯ МЕДАЛЯМИ

Хоч, мабуть, давно минула північ, я ніяк не могла заснути. Поруч, тісно притиснувшись до мене,— бо вночі вона присувалася все ближче до мене,— скреготала вві сні зубами сестра. А часом ще й цмокала язиком. Позад мене весь час перевертався на ліжку батько. Ліжко рипіло. Батько стогнав. Мати гучно хропла. Крізь зачинені вікна долинав гамір росіян. Я вже не могла розрізнити, чи він долинав із Вавриної вілли, чи з будинку Архангела. Я засунула великого пальця до рота. Він мав присмак трави й землі. Я згадала нарваний пучок трави та пістолета і посмоктала пальця. Тепер присмак став гіркий. Я вирішила заснувати банду. Банду зі справжнім пістолетом. Я вигризла зубами землю, що набилася під нігті, і проковтнула. Потім задерла ноги й пошкрябала вказівними пальцями рук між пальцями ніг. За цією приємною роботою я заснула.

За якийсь час я прокинулася, розплющила очі й переконалася, що ще тільки починало розвиднятися. Я заплющила очі, перевернулася на живіт і спробувала заснути, знов спіймати ниточку гарного, приємного сну. Але заважав гамір. Невже росіяни й досі святкують? А чи це, бува, не високий, верескливий Архангелів голос? Я підвелася на ліжку й озирнулась навколо. Широке ліжко, на якому спали батько з матір'ю, було порожнє. Біля столу їх також не було. Взагалі не було в кімнаті. Сестра сиділа в ліжку, накинувши ковдру на плечі, і розгублено дивилася на мене.

— Що сталося? — спитала я.

Сестра й далі дивилася на мене. Вона засунула в рот чотири пальці й покусувала їх. Я перелізла в її ліжко, притулилася до неї і ще раз спитала, що сталося. Сестра й сама добре не знала. Коли вона прокинулася, в кімнаті були солдати. Лихі солдати з гвинтівками. Вони зігнали маму й тата з ліжка.

— Куди?

Сестра не знала. Я дістала свою сукню. Вона лежала біля мого ліжка.

— Куди ти хочеш іти? — спитала сестра.

— Піду глянути, що там робиться,— промурмотіла я — Голос чути з кухні.

Я надягла сукню і аж тоді помітила, що надягла навиворіт. Рубці були назовні. Але це не мало значення. Однаково сукня була препогана.

— Я боюся тепер виходити з кімнати! — прошепотіла сестра.

— А я боюся лишатися тут! — відповіла я.

Тоді сестра також одяглася. Ми босоніж вибралися з кімнати і через салон якомога тихіше підійшли до кухні. Ми тремтіли. Не тільки зі страху, а й тому, що вдосвіта було доволі холодно. Двері до кухні були зачинені. Тепер я добре чула, що там лементував Архангел. Кричав:

— Згляньтеся, згляньтеся...

Та багато гучніше за Архангела кричав якийсь росіянин. Він був дуже розлючений. Я нахилилася до шпарки на ключ, але нічого не побачила, крім жовто-сірої плями. Раз та жовто-сіра пляма наблизилася до самої шпарки, тоді знов віддалилася. Я зрозуміла, що за дверима стоїть хтось у російській уніформі. Я справді не хотіла заходити до кухні. Я ніколи не була героїнею. А проте раптом опинилася посеред кухні, і сестра, спотикаючись, увійшла за мною. Як я зненацька там опинилася, не знаю. Або, заглядаючи у шпарку, схопилася за дужку і двері відчинилися, або солдат за дверима почув наше з сестрою шарудіння й відчинив їх.

Я стояла й не могла ворухнутися, як не могла ворухнутися малою дитиною, коли дуже боялася, дуже-дуже боялася.

Я не зводила очей із автомата біля самої себе. Того автомата тримав оздоблений медалями старшина. Він сидів біля столу. На столі стояла пляшка вина. Старшина втупив у мене очі.

Автомат хилитався туди й сюди. Але для мене він стояв непорушно, це було єдине, що стояло непорушно. Все інше в кухні оберталося, оберталося навколо автомата. Старшина, плита, двоє солдатів біля дверей, кухонний стіл, пляшка вина на ньому, вікно і обкладена блакитними кахлями стіна, під якою стояли всі: батько, пані фон Браун, мати, а тепер уже й сестра, Гільдеґард, Архангел, Ангел, Геральд. Я добре чула, що в кухні говорили, кричали, шепотіли.

— Стань біля нас! Та йди ж сюди! — сказав батько.

— Але ж ми під охороною пана майора! — лементував Архангел.

— А що він хоче? — крізь плач питала Гільдеґард. Старшина в одно кричав:

— Усім кінець! Тобі кінець! І тобі кінець! Усім кінець!

Тоді я відчула на потилиці чиюсь руку. Мозолясту, шорстку, як рашпіль. Я прихилилася до тієї руки. Налягла на неї всією своєю вагою.

Солдат, якому належала та рука, сказав тихо, біля самої мене:

— Тобі йти, стати біля мами, не кричати, бути тихо, не кричати. Я впізнала той голос. То був голос майорового чистильника

уніформи. Я добре знала той голос. Ми з ним часто гралися у слинника. Він казав: "Што ето такое?" Я казала те саме по-німецькому. Він казав: "Ето кровать". Я казала те саме по-німецькому. Він казан: "Ето кніґа". Я казала те саме по-німецькому. Він казав: "Ето ведро". Я казала те саме по-німецькому.

Рука, яку я знала, голос, який я знала, довели мене до блакитної стіни й поставили біля матері. Мати поклала мені руку на плече. Цс не сподобалося старшині. Автомат показав на матір. Мати зняла руку з мого плеча. Вона сказала, не зводячи очей із автомата:

— Той ідіот із п'яної голови загубив свого пістолета і вважає, що ми його вкрали.

— Він лежить у гномовій тачці на луці,— сказала я в цівку автомата. Видно, сказала надто тихо. Мати й далі дивилася на автомат.

Старшина поклав його впоперек на коліна, схопив пляшку зі столу й почав пити. Він пив так жадібно, наче помирав зі спраги. Мені хотілося, щоб він пив вічно, ніколи не переставав. Мені легше було дихати, коли автомат лежав у старшини на колінах, коли очі у старшини були заплющені, а рот заткнутий пляшкою. Я ще раз сказала матері:

— Він лежить у гномовій тачці!

— Та не пащекуй же! — просичала мати.

— Він справді там, ми з Ґеральдом...

— Цить!

Я нічого не розуміла. Ми могли б принести пістолета й повернути його п'яному старшині. Він тоді напевне заспокоївся б. Чого мати не може збагнути цього? Треба сказати батькові! Батько стояв біля матері під стіною. Мені й так дужче хотілося стояти біля батька. Я шаснула повз матір і втиснулася між нею і батьком.

Старшина з пляшкою помітив, що під стіною щось заворушилося. Він поставив пляшку, схопив автомата і знов закричав. Він був геть п'яний. Тепер не тільки автомат, а й сам старшина хилитався. Він спрямовував автомат навіть у напрямку дверей, які охороняли два солдати. Ті злякано пригиналися. Я сказала батькові:

— Пістолет лежить у гномовій тачці! Батько відповів мені так само, як і мати:

— Не пащекуй!

— А як я принесу його?

— То він тебе застрілить, бо йому конче хочеться застрілити того, хто в нього вкрав пістолета!

То старшина застрілив би мене? Я глянула йому в обличчя. Мені довелося присилувати себе дивитися старшині в обличчя, а не на автомата. Але у старшини вже не було обличчя. Були чуб, очі, рот, ніс. Були щетина на бороді і відстовбурчені вуха. А проте з усього того не виходило обличчя. Воно все перестало пасувати одне до одного, розпалося на частини, розкришилося і не складалося докупи. Про таке обличчя не можна було сказати нічого певного, анічогісінько. Мені перехотілося йти по пістолета.

Старшина поклав автомата на стіл і знов почав пити. Тоді відставив пляшку й заплакав. Сльози потекли по заростих щетиною щоках на підборіддя й зліпили докупи обличчя, що було розкришилося, розпалося на шматки. Старшина знов мав обличчя! Він ридав ридма. Я не розуміла, що він казав, розуміла тільки, що він в одно торочив "Сталін", та й "Сталін", та й "Сталін".

Батько потім пояснив мені, що він казав. Старшина, ридаючи, жалівся, що йому вже не було нащо жити, відколи в нього вкрали пістолета, і що він так осоромився перед Сталіним. Сталін страшенно розгнівався б на нього за втрату пістолета й перед усіма солдатами, посеред Москви, під час великого параду понизив би його від старшини з багатьма,

багатьма медалями до простого солдата без жодної медалі! А життя без медалей нічого не варте, ні його, ні наше. Тоді старшина почав зривати зі своїх грудей усі медалі. Він уже не кричав і нічого не казав, тільки гірко плакав. Медалі лежали на підлозі, на столі, одна зачепилася за халяву чобота. Чистильник уніформи схвильовано, безпорадно, злякано перешіптувався біля дверей із другим солдатом.

Батько зітхнув, промурмотів: "Стерво, прокляте стерво!" — і повільно рушив до старшини. Той шлях був три кроки завдовжки, але батько долав його дуже довго. Мати схопила мене за плече і так уп'ялася в моє тіло нижче від ключиці, що там потім тижнями не сходили синці. Мати міцно трималася за мене, а я молилася старшині. Старшина був тепер богом. Батько здолав ті три кроки. Бог наставив автомата в живіт батькові, але не вистрілив. Батько повільно, дуже повільно підтяг ногою стільця й почав умовляти старшину. Тихо, лагідно й по-російському. Серед усіх тих слів, яких я не розуміла, я знов раз по раз чула "Сталін", та й "Сталін", та й "Сталін".

Бог-старшина опустив автомата й поставив його між коліньми. Батько сів на стільця, безперервно щось кажучи, нахилився, далі щось кажучи, підняв одну медаль, не перестаючи казати щось, і повісив її старшині на груди. Старшина знов похитнувся, почав опиратися, хотів зірвати медаль із грудей, але не зірвав, дався, щоб батько повісив йому ще одну медаль і ще одну.

Батько вішав медалі на груди старшині так обережно, як вішають тендітні скляні дзвіночки і срібні кульки на різдвяну ялинку. Коли всі медалі знов опинилися на грудях у старшини, — крім одної, що лежала під столом і її ні батькові, ні старшині не було видно,— старшина поклав голову батькові на плече, промурмотів: "Товаришу, то-наришу..." — і заснув.

Батько однією рукою міцно тримав старшину, щоб він не впав із плеча, а другою витяг автомата з-поміж його колін. Старшина здригнувся, щось буркнув, але не прокинувся.

Чистильник уніформи біля дверей сердито забурчав. Він не хотів, щоб батько тримав у своїй руці автомата. Автомати належали тільки російським рукам. Батько простяг автомата чистильникові уніформи. Той повільно підійшов ближче, схопив автомата й вирвав його з батькової руки. Він і далі бурчав, але не був сердитий. Він просто не знав, що йому робити. В душі він був неабияк вдячний батькові за те, що той утихомирив старшину. Але батько так довго й так добре говорив по-російському, що чистильщикові уніформи стало зрозуміло: цей чоловік — німецький солдат, який, мабуть, не один рік пробув у Росії. Може, і в тому селі, з якого походив чистильник і від якого нічого не лишилося, крім кількох розвалених хатин.

Чистильник уніформи довго дивився на мого батька. Тоді глянув на солдата, що лишився біля дверей. Той кивнув головою. Чистильник уніформи також кивнув головою, усміхнувся і сказав батькові:

— Ти приятель!

Я навчила цих слів чистильника напередодні під час гри у словника.

Батько показав на автомата і щось промовив по-російському. Чистильник завагався, проте солдат біля дверей гукнув: "Да, да!" Тоді й чистильник сказав: "Да, да!" — витяг магазин із автомата, сховав набої до своєї кишені й прихилив автомата до столу. Потім підняв старшину зі стільця на ноги. Здавалося, що в старшини немає жодної кістки в тілі. Він осів і обернувся в жовто-сіру купу.

— Стерво,— промурмотів чистильник уніформи. Цього слова не я його навчила. Він його вже знав. Чистильник схопив осілого старшину попідруки, а солдат, що

стояв біля дверей, підійшов і схопив його за ноги. Вони підняли його, а батько взяв автомата й поклав йому впоперек грудей на медалі. Солдати занесли старшину до бібліотеки, де було його ліжко.

Батько відітхнув з полегкістю і витер хусточкою лоба та шию. Хусточка стала мокра. Батько сказав:

— Я також піду в ліжко! Гарного, приємного ранку вам, дороге панство!

І пошкутильгав до дверей.

ЖИВИЙ БАТЬКО. МЕРТВИЙ БАТЬКО. СВЯТО В САДКУ. ПІДЛА БРЕХНЯ

Мати й далі стояла, вп'явши пальці мені в плече під ключицею. Аж тепер я відчула, як мені боляче. Минув якийсь час, поки всі під блакитною стіною збагнули, що небезпеки вже немає. Пані фон Браун нерішуче ступила крок від стіни. Архангел почав обережно хлипати.

Нарешті мати відпустила моє плече і сказала:

— Принеси мені стільця, а то я впаду. У мене в голові туманіє! Сестра принесла стільця. Вона вся тремтіла.

-Але де справді той пістолет старшини дівся? — спитала Гільдеґард.

Мені захотілося дати їй добрячого штурхана. Таке дурне питати!

— Він лежить у гномовій тачці,— мовила мати і безсило опустилася на стільця.

— Як це? Звідки ви знаєте? — хором спитали Брауниха й Архангел. Мати не відповіла. Мабуть, їй стало млосно. Від великого напруження їй завше ставало млосно.

— Хто ж його поклав у ту тачку? — допитувалася далі пані фон Браун.

Мати знов не відповіла. Але глянула спершу на мене, тоді на Ґеральда. Погляд її був значущий. Пані фон Браун усе зрозуміла. Архангел також.

— То он воно що, он що! — вигукнула пані фон Браун. Видно, вона досі не знала, що сталося і як сталося. Вона крикнула: — Ґеральде! Ґеральде, зараз же йди до мене!

Архангел і собі підпрягся.

— Я завжди казала, що цих двоє дітей... що цих двоє — справжні чорти, так, справжні чорти, наражають людей на смертельну небезпеку, це щось нечуване, таких треба відокремлювати від суспільства. Наразитися на смертельну небезпеку через цих чортів!

Ґеральд гайнув через кухню, пригнувся, коли поминав матір, що хотіла його схопити, й вискочив надвір у відчинене вікно. Я вискочила слідом за ним. Ми помчали по м'якому плющі, а далі по луці до Конової кухні. Там ми були в безпеці.

Ґеральд, відсапуючись, мовив:

— Ангел зі страху впудився, він стояв біля мене під стіною і так смердів, хоч носа затуляй.

Я захихотіла.

— Ти боялася? — спитав Ґеральд.

— Ти здурів! — обурилася я і додала: — Я наперед знала, що батько все залагодить. Він нічогісінько не боїться, а того безголового старшини й поготів.

Ґеральд кивнув головою.

Я знала, що в моїх словах не було ані крихти правди. І глянула на Ґеральда, чи він також знав, що в моїх словах не було ані крихти правди. Двері до Конової кухні були ще замкнені. Ми сіли на східець перед ними. Східець був кам'яний, і по ньому пішла тріщина. У тріщині росла трава. Ґеральд вирав стеблину трави і сказав:

— Мій батько теж ніколи, ніколи не боявся, взагалі ніколи, він завше сміявся й радів, сідаючи в літак. Казав, що це дивовижне почуття.

Я хотіла перевести мову на щось інше. Я не любила говорити про мертвих батьків, тому сказала:

— Кон іще спить. Може, постукаємо і збудимо його? Ґеральдові було не до Кона. Він заявив:

— Може ж бути, що мій батько повернеться. Розумієш, від літака, коли він загориться і впаде, не знаходять нічого, крім уламків. А може, тоді сталася помилка і мій батько взагалі не вилітав того дня, а замість нього полетів хтось інший, то тепер той мертвий, а не мій батько...

Такої дурниці я вже давно не чула. Я перебила Ґеральда: — То твій батько написав би, що він іще живий і здоровий! —Але ж він не може написати, його ж збили над Англією. Англійці відразу беруть німця в полон, тому він не може написати!

— Спершу ти казав, що, може, він узагалі не полетів, а полетів хтось інший замість нього, а тепер кажеш, що він таки полетів і його в Англії узяли в полон! То де ж правда?

Ґеральд здвигнув плечима і промурмотів:

— Не може ж він так просто пропасти! Раз і пропав!

Я пригадала Шурлі Берґера з нашого розбомбленого будинку. Той ніяк не хотів повірити, незважаючи на вивішене повідомлення про смерть, що його батько загинув, хоч скільки йому пояснювали, що так воно і є. І нічого не можна було вдіяти. Я сказала:

— Усе може бути! Ану ж твій батько приєднався до підпільного руху Опору і тепер б'ється з останніми нацистами!

Це сподобалося Ґеральдові. З цим він був згоден. Він пообіцяв мені, що його батько, як повернеться від бійців руху Опору, влаштує в садку велетенське свято, де буде багато тортів і дуже багато тістечок та малинового соку. На свято запросять щонайменше сто дітей, і всюди на деревах розвісять

кольорові ліхтарики, і Ґеральдів батько виконає найкращий номер свята — перейде луку на руках.

-1 де твій батько набере малинового соку, тортів та кольорових ліхтариків? — поцікавилась я.

— Ет, моєму батькові це за іграшки,— відповів Ґеральд — Він, щоб ти знала, має добрі зв'язки, приятелює навіть із зальцбурзьким ґау-ляйтером. А бабуся, татова мама, знайома навіть із Ґерінґом і взагалі з усіма високими партійними, тож вони добудуть кольорових ліхтариків скільки треба!

Я підвелася і постукала у двері альтанки, щоб збудити Кона,— не хотіла більше слухати Ґеральдових балачок про мертвого батька. Та й хто б їх витримав: боєць руху Опору, що має приятеля ґауляйтера і отримує кольорові ліхтарики від Ґерінґа! Я сказала Ґеральдові:

— Тепер я йду побалакати з Коном! А що ти робитимеш?

Ґеральд зрозумів, що я не хочу, аби він і далі був зі мною. Він вискуб іще кілька стебел трави, одну з них устромив до рота, підвівся і повільно подався додому. Я подивилася на нього, тоді перевела погляд на будинок і побачила, що Архангел із Ангелом саме вийшли з нього, бо ж охорона пана майора нічого їм не допомогла. Архангелові з Ангелом уже не треба було добиратися додому з нашого подвір'я вулицею. Кілька днів тому солдати завалили й розтоптали огорожу між нами. Архангел поліз через те дротяне плетиво. Одна з його довгих вовняних одяганок зачепилася за дріт. Архангел упав.

Кон нарешті прокинувся й відчинив двері альтанки. Він був заспаний і хапав ротом свіже повітря.

Архангел, що все дужче заплутувався у дріт, заплакав. Ангел, що стояв біля нього, також заревів і спробував виплутати з дроту Архангела та його одяганки.

Кон прислухався, схилив набік голову і спитав:

— Що є, пані, що то є?

Він повернувся до кухні й почав шукати окуляри, мацаючи по столу руками, аж поки знайшов їх серед тютюну, сала й газет. Він начепив окуляри, знов підійшов до дверей і тепер побачив заплутаного в дріт Архангела.

— Бідний жінка, бідний жінка! — вигукнув Кон.

Він підбіг босоніж, у самих лише довгих сірих підштанках, до Архангела і спробував його заспокоїти, примовляючи:

— Ходи, ходи, пані, ходи, ходи!

Тоді почав виплутувати Архангела з дроту. Але тепер той пришелепуватий Архангел перехотів виплутуватися з нього. Він міцно чіплявся за дріт, натягав його собі на тіло, на обличчя й репетував:

— Ні, ні, ні-і-і-і-і!

Спантеличений Кон перестав розплутувати його й засунув до рота закривавленого пальця, якого він поранив об дріт. Та Архангел кричав далі:

— Ні-ні-ні-і-і-і-і, згляньтеся, ні! Ангел також кричав.

Із будинку вискочила пані фон Браун і прибігла лукою до нас, питаючи:

— Пані Ангел, пані Ангел, що сталося, ви поранені? Вона здерла з Архангела дротяну опону й підвела його.

Архангел прихилився до пані фон Браун. Крик перейшов у скиглення.

— Що з нею таке? — спитала мене пані фон Браун. Я глузливо скривилася і сказала:

— Вона з'їхала з глузду! Збожеволіла!

Пані фон Браун не переставала допитуватися в мене, що сталося. І тоді раптом Архангел, тремтячи, простяг руку, показав на Кона й зарепетував:

— Ця... ця свиня, ця мавпа напала на мене, він... він... він хотів зґвалтувати мене, я впала, і тоді він подумав, що я безборонна!

Кон стояв у самих своїх сірих підштанках. Він згорбився, втяг голову у плечі, зробився зовсім малий, наче хотів залізти в ті підштанки.

— Це неправда,— промурмотів він,— хотів лише зробити допомога жінці!

— Ага, зробити допомога! — заверещав Архангел — Він торкався до мене, хапав за груди жадібними пальцями, як дикий звір!

Кон нажахано глянув на свої пальці й захитав головою.

— Ви справді божевільна,— мовила пані фон Браун і відступила на крок від Архангела.

Архангел, що й далі прихилявся до неї, похитнувся, але встояв. Він розправив і підсмикав свої вдяганки, дав лад хустці на голові, тоді схопив Ангела за руку і сказав:

— Ходімо, доню, ходімо звідси, це погані люди, вони тягнуть руку за тим покидьком! — Тоді просичала до Браунихи: — Ви зрадниця народу, Майорова коханка! — І подалася геть із нашої садиби, цього разу хвірткою.

Видно, ці слова розлютили пані фон Браун, вона хотіла щось крикнути вслід Архангелові, вже й рота розтулила, але тієї миті на подвір'я зайшов майор. Він ледь похитувався і співав. Його святкування Першого травня тривало довго. Пані фон Браун стулила рота, поправила пасмо каштанового волосся над чолом — вона так завше робила, коли бачила майора,— і рушила йому назустріч.

Ми лишилися з Коном самі. Кон сказав:

— Ходи, пані, ходи, пора, треба варити, солдати хочуть сніданок.

— їм сьогодні не треба сніданку,— мовила я,— вони ще не проспалися. Прокинуться аж опівдні!

Кон похитав головою:

— Однаково треба йти варити!

На сніданок не прийшов жоден солдат. Кон сидів біля великої каструлі, помішував сурогатну каву, що пахла суповим концентратом, і сумно казав:

— Нічого, нічого, пані!

Він мав на думці не каву, якої ніхто не хотів, а пригоду з Архангелом.

Я сиділа біля нього, вмочала шматочки кукурудзяного хліба в каву, що пахла супом, запихала їх до рота й поволі жувала. І часом теж казала:

— Нічого, нічого!

Я знала, що мої слова щось важать, навіть дуже багато важать. Мені хотілося зробити Конові щось добре, приємне. Та єдине, що мені спадало на думку, було оте:

— Нічого, нічого!

22

НІЖ, ЗАГНАНИЙ У СТІЛ. ЛЯПАС. ВІДРО З М'ЯСОМ. ПІДЗЕМНИЙ АЛЬС

Опівдні прийшов перший солдат по каву. Я й далі сиділа в Кона, і гадки не маючи повертатися додому, хоч мати кілька разів гукала мене й сестра також. Я не хотіла йти туди, бачити докірливі міни в них на обличчях, їхні сердиті погляди. Ґеральд теж був добрий, це через нього зчинилося те свинство. А тепер він напевне вибріхувався перед своєю і моєю матерями, що то я підбила його вкрасти пістолета.

— Пані, пані, мама кликати, не йдеш? — мовив Кон. Я похитала головою

— Пані, пані, треба робити, що мама казати, діти повинні робити, що мама казати! — знов озвався він.

— Та цитьте ви вже! — крикнула я.— Повинні робити, повинні робити, повинні робити, фе! — Я додала ще дещо і всадила Конового великого ножа, яким він різав м'ясо, у стільницю так, що він лишився стриміти в ній.— Я нічого не повинна! Нічогісінько! Я роблю, що сама хочу! І край, зрозуміли?

— Так, так, пані,— промурмотів Кон і витяг ножа зі стільниці — Не треба кричати, пані, Кон добре чує тебе.

Із Коном сьогодні також дарма було говорити. Я вийшла на подвір'я і зустріла Ґеральда. В нього були заплакані очі.

— Вона дала мені ляпаса, хоч твоя мама казала їй, щоб вона не била мене.

— Тобі було боляче? — спитала я. Ґеральд похитав головою.

— Боляче не було, бо вона не вміє бити як слід. Але я не буду більше терпіти такого! Я вже не люблю її! Ненавиджу! Я йду з дому!

— Що ти вигадуєш?

— Ні, не вигадую. Справді йду з дому. У мене є товариш, він живе в місті. Я йду до нього. Я раніше часто бував там. У нього мати гарна, ласкава!

-1 як же ти підеш туди? На перехресті стоїть військовий патруль. Думаєш, він тобі скаже: "Добрий день, дорогий Ґеральде",— і пропустить? Він нікого не пропускає, а тебе й поготів не пропустить.

— То я пройду під землею! Все!

— Йолоп,— сказала я і пішла від нього.

— Я таки піду й ніколи не вернуся, ніколи! — крикнув Ґеральд мені вслід.

Я підійшла до огорожі Вавриної вілли й надовго застрягла там. Росіяни з Вавриного будинку забили на подвір'ї корову. Я дивилася, як вони здирали з неї шкуру, а потім рубали тушу на шматки. Біля них стояло повно відер із кров'ю, м'ясом, печінкою та легенями. Один росіянин поманив мене пальцем до себе. Руки його були у крові. Сорочка і навіть обличчя також були забризкані кров'ю. Я пролізла крізь дірку в огорожі на Ваврине подвір'я. Замащений кров'ю росіянин дав мені повне відро м'яса, а інший докинув у нього ще й шматок печінки.

Відро було важке, я не подужала нести його, мусила тягти за собою. З відром, повним м'яса, я могла з'явитися на очі всім своїм. Ніхто не кине на мене докірливого погляду, побачивши таку здобич.

Вийшло так, як я й думала,— мене знов полюбили. Пані фон Браун назвала мене "золотком". Мати ласкаво усміхнулася до мене. Навіть сестра була привітна. А батько надав мені звання "головного постачальника". Але батько — я знала — був би і без відра з м'ясом ласкавий до мене.

Увечері ми помітили, що Ґеральда немає. Він не прийшов на вечерю, не прийшов і після вечері. Брауниха заплакала, а Гільдеґард почала молитися. Батько обшукав подвір'я. Чистильник уніформи допомагав йому.

Я розповіла їм про товариша в місті, до якого Ґеральд хотів піти.

Пані фон Браун із майором подалися до перехрестя, де стояв військовий патруль. Солдати сказали, що не бачили ніякого білявого хлопця. Ґеральда біля них не було, і крізь заставу він ніяк не міг пройти. Тим часом зовсім стемніло і майор вирішив, що далі шукай чи не шукай, однаково нічого не побачиш. Треба почекати до ранку.

— Але де він може бути? — сушила собі голову моя мати.— Не міг же він провалитися крізь землю!

І тоді раптом мені спало на думку, де він може бути.

"То я пройду під землею! Все!" — сказав він мені.

Під землею! Так, під землею! Тепер я знала, куди Ґеральд пішов! Уздовж течії Альсу. У цей час в Альсі майже не було води. У найглибшому місці вона не сягала й десяти сантиметрів. Ґеральд напевне пішов уздовж Альсу, аж до великої бетонної труби, якою він тече через наш Ґернальс і далі через весь Відень до каналу Дунаю. Ми колись для розваги говорили про цей шлях. Я тоді сказала:

"А знаєш, Альс під землею все ширшає, бо в нього впадають інші струмки, і врешті стає зовсім широкий. Коли на тих вулицях, під якими він тече, дивитись на нього крізь ґрати, то видно, як блищить вода, і чути, як він шумить!"

А тоді я ще збрехала Ґеральдові, що вже не раз спускалася крізь ґрати каналу і далі сходами до труби, якою тече Альс, і що там уздовж широкого вже, блискучого потоку є добра дорога.

Ґеральд тоді сказав:

"То там, унизу, під Віднем, можна просто гуляти собі!"

"Певне, що можна,— відповіла я — Одного разу я тим каналом відвідувала свою товаришку. Перед нашим будинком спустилася в канал, а перед її будинком вилізла з нього. То була дивовижно гарна прогулянка!"

Чому, хай йому біс, той йолоп вірить усьому, що я кажу! Тепер він, мабуть, десь сидить у каналі. А там є щурі. Я ж бачила їх у вирвах від бомб, коли ми з матір'ю ішли сюди. І одне я знала напевне: він не зможе вилізти з каналу крізь ґрати. Ті ґрати надто важкі. Щоб підняти їх, треба бути принаймні втричі дужчим за Ґеральда.

— Доню, вже пізно,— мовила мати.— Іди спати!

-1 вмийся, будь ласка,— сердито сказала сестра,— ти така брудна, що аж смердиш!

Я залюбки пішла б спати. І навіть краще вмилася б, аніж мала б розповісти їм, де Ґеральд. Бо вони тоді знову склали б на мене всю вину, кричали б, що я своїми брехливими оповідками збила з панте-лику бідну дитину.

Але, може, я все-таки помилялася? Може, він зовсім не в трубі Альсу?

Єдиною людиною, з якою я могла обміркувати це, був батько. Я повинна була сказати йому все, якби ми лишилися самі.

Мати мила посуд. Сестра стояла біля неї і вмивалася. Батько сидів на ліжку і скручував цигарку.

Може, сестрі ще треба йти до туалету? Вона боялася ввечері йти туди сама. Матері доводилося вести її зі свічкою і стояти на варті біля дверей туалету. Посуд був помитий. Сестра вже вмилася. Нікуди їй не треба було йти. Вона лягла в ліжко. Потім знов підвелася, їй таки треба було йти. Мати взяла зі столу свічку. У нас тепер було багато свічок, Людмила, гладка дружина офіцера карної частини, подарувала матері їх цілу коробку.

— Ну, ходімо,— сказала мати.

Вона відчинила двері, затулила долонею свічку, щоб її не погасив протяг, і вийшла з кімнати. Сестра подалася за матір'ю, тримаючись біля самої неї. Я зіскочила з ліжка і найперше зачинила двері. Батько запалив цигарку. Він уже перевдягсяв те, в чому спав. А спав він у старому ясно-зеленому пуловері, знайденому в шафі старої пані фон Браун.

Батько почав давати лад своїм ногам. Він завше кінчав цим свій робочий день. Ватяним тампоном (маленьким тампоном — доводилося ощадити, бо ж невідомо було, чи майор дасть іще вати), маленьким ватяним тампоном вибирав гній із червоних пухирів.

— Вони гояться? — спитала я.

-Може,— промурмотів батько,— може, й гояться, не знаю. Ці скалки,— він показав на два червоні пухирі,— ця і ця, уже виходять із гноєм, але в мене майже немає чим їх перев'язувати і зовсім немає чим дезинфікувати їх, тому в них весь час попадає бруд і курява, такі рани повинні бути стерильні, а в них знов попадає бруд...

Я тихенько лягла назад у ліжко. Весь час бруд! А в каналі того бруду було ще набагато більше! Надто багато як на батькові ноги! Труба, якою тік Альс, у найширшому місці була приблизно півтора метра заввишки. А батько був на зріст метр дев'яносто п'ять сантиметрів. Йому довелося б лізти трубою з такими хворими ногами.

Мабуть, я зітхнула.

— Що таке? — спитав батько.

— Нічого,— відповіла я.

— Ти турбуєшся за Ґеральд а? Він прийде! Видно, він пішов у ліс. А надворі ж тепло. Нічого з ним не станеться — Батько спробував пожартувати: — Щонайбільше йому може трапитися зграя вовків або ведмідь.

Я похитала головою

— Ні. Він не в лісі.

Батько відклав тампона й зацікавлено глянув на мене:

— Ти знаєш, де він?

— Я? Ні, я нічого не знаю!

— Слухай, не будь дурна! Коли ти щось знаєш, то скажи. Зрозумій, ти повинна сказати все, що знаєш!

— Я ж не знаю, де він, звідки б я мала знати?

Батько взяв тампона і знов заходився вибирати гній із ран.

— Не хвилюйся так,— мовив він,— я ж тільки подумав собі, що коли ти...

Мати з сестрою повернулися з мандрів до туалету.

— Що таке? Про що ви говорите? Що сталося? — закидала нас запитаннями сестра. Вона завше мала добрий нюх на дражливі речі.

— Нічого не сталося,— пирхнула я

— Ні, сталося! В тебе такий смішний вигляд!

— У мене? Зовсім не смішний! То в тебе дурний вигляд!

— Перестаньте,— гримнула на нас мати,— перестаньте сваритися, заспокойтесь і лягайте спати!

Мати плюнула на пальці й притиснула ними ґніт на тій свічці, що вони брали до туалету. Свічка засичала й погасла.

— Ти вмилася? — спитала мене мати. Я натягла ковдру на обличчя.

— Звичайно, не вмилася,— сердито мовила сестра.— Де б вона вмилася? У мисці води немає, і вона не набирала її, коли ми були в туалеті. І мило сухе!

(Ми вже два дні, як мали брусок мила. Його подарувала матері та дружина офіцера, що й свічки. Воно доволі прикро пахло трояндами і було фіалкового кольору).

Я, не відкриваючи обличчя, перечекала всі подальші звуки: тріск сестриного ліжка, сичання ґноту великої свічки на столі, коли мати гасила її, рипіння материного ліжка.

Тепер запала тиша. Я стягла ковдру з обличчя. Було зовсім темно, у вікно не заглядали ані місяць, ані хоч би якась зірка. Я прислухалася. Чи всі вже сплять? Ні, хтось не спав, хтось дихав не так, як сплячий. Може, батько? Я підвелася на ліжку.

— Тату! — прошепотіла я. І ще раз: — Тату!

— Тс-с,— озвалася мати.— Годі тобі, спи!

Я знов лягла і спробувала уявити собі, як я визволяю з каналу Ґеральда. Як я з ліхтарем пробираюся до тунелю. Як гукаю: "Геральде, Ґеральде!" — і беруся все далі. Тунель стає дуже широкий, Альс обертається у велетенське озеро. Мій ліхтар кидає миготливе світло на чорну як гмола воду. Мій голос відбивається від стін каналу кількаразовою луною: "Ґеральдеґеральдеґеральде". У чорній воді плавають щурі. Я дуже хоробра. Я розгойдую ліхтаря, і над водою скачуть страхітливі тіні. Щурі злякано пірнають у воду. Я йду далі. Тунель стає все ширший, а води все більшає. Вируючи, пінячись, вона накочується на мене з усіх боків. Я не боюся. Я йду з ліхтарем по чорній воді. Я в гумових чоботях і в грубих азбестових рукавицях із нарукавниками по самі плечі. Я

знаходжу Ґеральда по той бік озера. Він жалібно плаче. Я беру його на руки й несу назад. Я не мала гумових чобіт. Не мала азбестових рукавиць із нарукавниками по самі плечі. Не мала навіть ліхтаря. Я щільно загорнулася в ковдру і заснула.

Було ще зовсім рано, тільки сіріло, як батько збудив мене. Він спитав пошепки:

— Хочеш піти зі мною? Я йду шукати Ґеральда. Я схопилась і одяглася. Мені було холодно.

— Тільки тихо! — прошепотів батько.

Мати й сестра спали. Я не могла знайти своєї куртки й одягла на квітчасту сукню батькового зеленого пуловера. Ми тихенько вийшли з кімнати.

— Ми йдемо тільки вдвох? — спитала я. Батько кивнув головою.

— А котра година?

— Якраз минула четверта,— відповів батько. Перед надвірними дверима він запалив цигарку і спитав: — То де ми шукатимемо його? —Спитав таким тоном, наче був певний, що я знаю де.

— У каналі Альсу,— відповіла я.

— Дуже добра думка,— мовив батько.

Я подала йому руку. Ми пішли лукою до Альсу. Трава була мокра, а я не мала панчіх. Ноги мої заросилися.

— Нам потрібен буде ліхтар,— сказала я.

— Ґеральд також не мав ліхтаря,— мовив батько.

— Але ж у каналі темно, хоч в око стріль!

— Ти так добре знаєш канал? — спитав батько. —Ні.

— Ти вже була колись у каналі? —Ні.

— Ну, то й мовчи,— буркнув він. Далі ми пішли річищем Альсу.

— Добре, що вже давно не було дощу,— сказав батько,— а то нам довелося б плисти.

Альс був десь такий завширшки, як стовбур великого дерева, а завглибшки щонайбільше десять сантиметрів. Батько йшов одним боком його, а я другим. Батько сказав:

— У трубі не так уже й темно, тільки перших кілька метрів. А далі йдуть ґрати за ґратами. Крізь них падає досить світла.

— Але далі, мабуть, таки дуже темно, там ґрати є тільки біля кожного третього будинку,— мовила я.

Ми поминули Архангелів будинок, потім іще один і були вже десь за осередком нацистської партії.

— Чи темно там, чи ні, нам байдуже,— сказав батько,— бо ми аж так далеко не зможемо дійти. Біля Атаріяштрасе бетонна труба перегороджена залізними ґратами.

— Нащо?

— По-перше, щоб на них чіплялося листя і всяке сміття, а по-друге, щоб до каналу не міг зайти кожен, кому заманеться.

— Звідки ви знаєте все це? Батько засміявся.

— Хлопцем я часто бавився у цій місцевості. Ми завше йшли сюди з Гернальсу пішки. І мені завше кортіло спуститися в канал. Я уявляв собі, що було б неймовірно цікаво пройти додому каналом і перед самим нашим будинком вилізти з нього. Дурний був, правда?

Нам не довелося ані лізти трубою, ані спускатися в канал. Ґеральд лежав перед бетонною трубою, біля великого куща кропиви, і спав. Він згорнувся калачиком, упершись підборіддям у коліна і обхопивши ноги руками. Голова його лежала на якомусь клунку. Той клунок був обрусом із китицями з їдальні Ляйнфельнерового будинку. Я відразу впізнала його. Клунок був дивної форми. Я штовхнула його носком черевика. У клунку забряжчало. Одна баночка з печінковими ковбасками покотилася по жорстві до Альсу і впала у воду. Я дістала її з води і принесла назад.

Ґеральд прокинувся. Сон із нього як вітром звіяло. Він втупив у нас очі. Батько засміявся. На Ґеральда таки смішно було дивитися. Обличчя в нього було брудне, темно-сіро-руде. Тільки навколо очей лишилися білі кільця. І кінчик носа порожевів. Видно, Ґеральд добре змерз, бо клацав зубами.

Батько скинув куртку і обгорнув нею Ґеральда. Тоді оглянув клунок із обруса, похитав головою і спитав Ґеральда:

— Хлопче, невже ти не знайшов якоїсь м'якшої подушки за скляні банки?

Ґеральд, сердитий на батька, що той сміявся з нього, буркнув:

— Певне, що знайшов би, я ж не безмозкий, а спав на них через щурів, щоб вони не вкрали в мене харчу!

Він підвівся. На тому місці, де він спав, лежав великий рудий млинець.

То була одна з Конових кукурудзяних хлібин.

— Шкода,— сказав Ґеральд, підняв розплескану хлібину і спитав батька: — її ще можна їсти?

Батько похитав головою. Ґеральд зітхнув.

— Нічого, — мовив батько,— головне, що ми тебе знайшли!

— Але я не піду з вами додому,— заявив Ґеральд. Він струсив із себе куртку й додав: — Я тепер піду в канал. Піду до свого товариша!

— Ґеральде,— мовила я,— каналом не можна пройти, там далі він перегороджений ґратами, крізь них ніхто не пролізе.

Батько кивнув головою і сказав:

— У каналі взагалі не можна ходити. Ґеральд глянув на мене.

— Але ж ти сказала...

— Я тільки пожартувала,— перепинила я його. Ґеральд втупив у мене очі.

— Це був не жарт. Не жарт. Ти мені... ти мені підло збрехала! Він хотів кинутися на мене, але батько міцно схопив його за руку.

— Вона збрехала! — крикнув Ґеральд — Сказала, що там можна пройти. Це вона навела мене на таку думку. Сказала, що вже не раз... Підла дурепа!

Він заплакав із люті, бо хотів набити мене, а не міг. Батько дуже міцно тримав його.

— Це вона мене послала у той бруд, у ті смердючі, гидотні, ворушкі наплавини! — знов закричав він.— Там темно і страшно. Кожен би злякався! — Він показав вільною рукою, бо за другу його тримав батько, на трубу: — Там повно всякого паскудства. І дуже мокро. І немає ніякої стежки, а я повірив їй і думав, що вранці таки знайду стежку!

— Я не посилала тебе,— крикнула я,— справді не посилала!

— Але збрехала мені!

Я кілька разів схлипнула і сказала:

— Так, так! Добре! Я збрехала, збрехала-збрехала-збрехала-хала-хала! Тепер ти задоволений?

Ґеральд був задоволений. Можна було й відпустити його. Батько підняв із землі куртку, яку був накинув на Ґеральда, і клунок із баночками.

— Ну, ходімо,— сказав він — Ведімо додому блудного сина. Та Ґеральд і далі не хотів повертатися додому.

— Чому? — спитав батько.

Ґеральд похитав головою й почав розгрібати носком черевика жорству під ногами.

— Виходить так по-дурному, геть по-дурному! — промурмотів він. Дрібна жорства полетіла на всі боки, так люто він її розгрібав — Коли хтось тікає з дому, то вже не може повернутися.

— Звичайно, може! — Батько й собі заходився розгрібати жорству— Навіть повинен повернутися. На тебе ж усі чекають!

— А тоді по-дурному витріщатимуть на тебе очі,— вередував далі Ґеральд.

— Не витріщатимуть,— заспокоїв його батько— Напевне не витріщатимуть!

— Слово честі?

— Слово честі!

Звичайно, всі витріщали очі. Ще й як. Перший, хто нас зустрів, був Кон. Він радісно закричав, коли побачив Ґеральда. Здається, ще й подякував Божій Матері, чи що, але був такий

схвильований, що дякував їй своєю мовою і я його не зрозуміла. Почувши Конів крик, на подвір'я вийшли й наші. Вони були вже вбрані, мабуть, саме збиралися йти на пошуки Ґеральда. Брауниха кинулася до нього, обняла й почала цілувати. Скоро вона стала така сама брудна, як Ґеральд.

З'явився і майор. Він вихопив Ґеральда з рук у Браунихи, висадив на плечі й пішов кружка в танок. Ґеральд тримався за його чуба. Майор заспівав, гучно й весело. Кон почав підспівувати йому. Чистильник уніформи вийшов із дому й також прилучився до їхнього співу. Майор опустився навпочіпки. Ґеральд і далі сидів у нього на плечах. Майор почав інший танок: лікті виставив у боки, кулаками підпирав підборіддя й навприсідки перестрибував із ноги на ногу. Вільну ногу він випростував рівно перед собою.

Таки було на що подивитися! Я була захоплена і дуже заздрила Ґеральдові. На мою честь ніхто не влаштовував такого цирку.

Нарешті майор так стомився, що перекинувся й лишився лежати на траві. Ґеральд перекинувся разом із майором і відкотився від нього.

— Ходімо, Ґеральде, мені треба вимити тебе,— сказала Брауниха.

— Мені найперше треба щось з'їсти,— мовив Ґеральд і покотився лукою до будинку.

Мені також треба було щось з'їсти. Але я не палала бажанням бути присутньою при тому, як Ґеральда вшановуватимуть, митимуть і ніжно годуватимуть. Я пішла до альтанки. Конова кава була вже готова. Я занурила бляшану

чашку у великий кавник, набрала кави, пошукала бляшанку зі згущеним солодким молоком, надлила його в каву, розмішала й сіла з чашкою на східець перед дверима.

23

СПОГАДИ ПРО ДІДУСЯ Й БАБУСЮ. ПРО ТРІЩИНУ У СТЕЛІ. КІНЬ. БЛИСКУЧА ДУМКА. ОПОВІДКИ ДЛЯ КОНА

Дні минали один за одним, усі однаково сонячні, усі однаково не схожі на дні звичайного життя. Часом у нас було мило, а часом його в нас не було. Часом п'яні росіяни горлали, а часом привітно усміхалися. Ми завше мали локшину з цибулею та квасолю і рідко мали оленятину.

Інколи Ґеральд крав із льоху банку з печінковими ковбасками і ділився ними зі мною.

Майор був гарний. Старшина пив. Солдат Будем-пекти-хліб і досі не спік царських тістечок. Людмила з великою діркою від великого пальця в панчосі стала приятелькою моєї матері. Батько лагодив годинники і пив горшку з Іваном. Нікому вже не здавалося дивним, що він знає російську. Тепер усі трохи знали російську і всі трохи вміли говорити німецькою. Наш світ сягав від військової застави на Атаріяш-трасе до такої самої застави на Гогенштрасе. То був світ площею в один квадратний кілометр. Раптом мені стало замало цього світу. Я захотіла більшого. Мені ще й тому потрібен був більший світ, що я дедалі частіше думала про дідуся. І про бабусю також. Я любила дідуся. (Може, бабусю теж, проте я не була певна цього). Коли той, кого любиш, помер, це, звичайно, можна витримати. Але треба бодай знати, чи той, кого любиш, помер, чи ще живий. Я спробувала розпитати про дідуся. Спитала матір, спитала батька, спитала Брауниху. Вони відповіли:

"Аякже, звичайно, дідусь іще живий!" Так самісінько, як сказали б: "Аякже, звичайно, немовлятко Христос єі"

Я більше не питала їх, бо помітила: мати вірила в немовлятко Христа. Батько не вірив у немовлятко Христа. А Браунисі було байдуже, чи дідусь іще живий.

Лишився знов тільки Кон, Кон, з яким усе можна було обміркувати, якому ніщо не було байдуже. Кон усе знав, знав, де в місті були бої, де були пожежі, де дуже стріляли. Він казав, і від його слів мені легшало на душі:

— Пані, пані, де жити дідусь, нема велика війна, нема великий вогонь, нема багато смертей нашим солдатам!

Кон казав, і від його слів зовсім не легшало на душі:

— Пані, пані, може бути, вони мають великий голод. Не мати їсти, нічого не мати. Багато людей нічого не мати їсти, мати великий голод!

Я багато розповідала йому про дідуся й бабусю. Він єдиний хотів слухати мої розповіді. Особливо подобалася Конові бабуся.

— Добра жінка, добра жінка,— казав він.

Я розповідала йому, та ще й дуже перебільшуючи, яка лиха, яка несамовита бувала бабуся, проте мої розповіді не могли похитнути його впевненості, що бабуся "добра жінка". Мені завше хотілося розповідати про дідуся, а Конові завше хотілося слухати про бабусю. Йому навіть подобалося бабусине вічне картопляне меню. І те, що бабуся ніколи не дозволяла

бідолашному дідусеві вимочувати ноги в теплій воді, не змінило його думки про неї.

— Добрі жінки всі такі! — запевняв він.

-Що б ви сказали, якби вона дивилася на вас таким лихим оком? — зауважила я.

Кон усміхнувся і мовив, що звик до такого. Його мати теж дивилася на нього лихим оком, проте була "дуже добра жінка, кращої ніде нема!".

Кона стурбувала тріщина в бабусиній стелі.

— Пані, пані, може бути тріщина в мурі сто років, і не стане кінець. Але вона не повнна бути ширша, ніж отака! — Він склав докупи три пальці — А то будинок зробить гур-гур!

Яка в бабусі була тріщина у стелі? Як я пригадувала, щонайменше п'ять пальців завширшки.

Альтанка була побудована біля самої межі з садибою Архангела. Від її задньої стіни до огорожі було десь із метр — раніше, поки не прийшли росіяни. Тепер огорожа й тут була повалена. Там стояла однокінна підвода, якою приїхав Кон,— половина підводи на нашій луці, а половина на Архангеловій. Кінь стояв там, де й інші коні,-у стайні біля комендатури.

Кон щодня відвідував свого коня, носив йому шматочки цукру й моркву. Коли солдат-постачальник привозив йому кошіль городини, він завжди вибирав найкращу моркву для коня. Часом як Кон гладив, і чистив коня, і розчісував йому хвоста, і тихо вкоськував його, я дуже гнівалася. Бо мені здавалося, що Кон любить коня дужче, ніж мене.

Одного разу, як ми з Коном стояли біля коня,— Кон розчісував йому гриву, а я лоскотала коня біля носа,— Кон сказав:

— Бідний коник! Бідна худобина, вже тижнями не бігати. Недобре для коника. Коник має бігати. Коник є не на те, щоб стояти тут у кімнаті!

Бо стайня, в якій стояли коні росіян, була їдальнею великого вишуканого ресторану. Хоч тепер вона вже зовсім не скидалася на вишукану. Солдати повидирали паркет із підлоги. Стіни були подряпані й забруднені, двері зняті, а пройма дверей розширена оскар-дою — щоб коням було легше проходити.

Коли я почула те його "бідний коник" і "не на те, щоб стояти тут у кімнаті", мені раптом сяйнула блискуча думка. Кон повезе мене своєю підводою і своїм бідним коником до дідуся в місто! Так, мусить повезти!

Коли я пояснила Конові, що він повинен зробити, Кон усміхнувся і сказав:

— Добре, пані, дуже добре, пані, я правую коником, а він цок-цок-Кон цмокнув язиком.

Та коли Кон помітив, що я не жартую, то перестав усміхатися. І розчісувати коня перестав. Він сказав:

— Пані, пані, треба бути розважними. Таке не годиться. Зовсім не годиться! — Він ткнув пальцем мене в груди.— Тобі не можна! — Тоді ткнув пальцем себе в груди.— Мені не можна!

— Чому вам не можна? — Що мені не можна, я розуміла.

— Бо Кон дуже, дуже малий солдат! — Він показав брудним вказівним пальцем і ще бруднішим великим пальцем відстань десь із сантиметр.— Такому малому солдатові нічого не можна. Можна тільки слухатися накази. Робити тільки те, що скажуть. І все!

— А ви не згоджуйтесь на таке! Робіть, що хочете! Кон похитав головою.

— Ви боягузливі! — вигукнула я.

Кон усміхнувся. Його верхній сірий кривий зуб розділив спідню губу, схожу на дощового червяка, рівно навпіл.

— Так, ви боягузливі!

— Що таке: боягузливі? — спитав Кон.— Я не знаю, що означає слово "боягузливі".

— Боягузливі, боягузливі — це...— А й справді, що таке "боягузливий"? Важко пояснити — Боягузливий той, хто немужній, нехороб-рий!

Кон дивився на мене й нічого не розумів.

— Боягузливий той, хто не герой,— сказала я.

Тепер Кон зрозумів мене. Він радісно кивнув головою і сказав:

— Добре, добре, пані, Кон боягузливий, дуже боягузливий! — Він затулив спідньою губою верхнього зуба і схилив набік голову так, що вона майже лягла йому на плече — Знаю багато герой, дуже багато мертвий герой, але Кон живий! — мовив він.

Я не відступалася від свого. Щодня вранці, опівдні, ввечері і ще кілька разів між ранком, полуднем і вечором просила Кона поїхати зі мною до дідуся. Я розповідала Конові найкращі історії про бабусю. Саме такі, як він хотів почути. Оскільки я не знала так багато історій про бабусю, то вигадувала їх. Вони найдужче подобалися Конові. У моїх історіях бабуся з дня на день ставала більшою, гладшою і несамовитішою. Вона схопила пані Бренер, бо та казала: "Хай живе Гітлер", і посадовила її у смітярку на подвір'ї. Вона співала низьким голосом дивовижних пісень, а одного разу навіть танцювала на столі в кухні. А крім того, в моїх оповідках вона пекла на смальці пахучі млинці. І завше, як бабуся несамовито кричала, вона після того лагідно всміхалася. Тоді Кон шепотів:

— Як моя мама, так само, як моя мама!

На догоду Коновій матері я обдарувала бабусю ще й сивою косою. Насправді ж бабуся дуже пишалася тим, що мала в косах лише кілька сивих волосин. Решта всі були чорні й накручені. Конові також куди більше сподобалося б, якби в бабусі було багато дітей, а ще більше онуків. Один син і дві онуки були для нього ніщо. Я зробила йому таку приємність. Бабуся розжилася на семеро дітей і тридцять шість онуків.

-Тридцять шість? — перепитав Кон.— Десять, десять, десять і шість?

Я зрозуміла, що дуже розігналася, і сказала:

— Двадцять.

Із цим Кон погодився.

24

СТАРШИНА. ПОСТРІЛ І ЩЕ ОДИН ПОСТРІЛ. СЕСТРИНЕ ЗМАГАННЯ

Потім настав день — спершу я вважала його за нещасливий, а тоді за щасливий,— коли мене збудив крик. Я не любила такого. Крик і ревіння вранці не віщували нічого доброго.

Старшина ревів. Іван, офіцер карної частини, кричав. У той крик і ревіння вплітався Людмилин вереск. Мабуть, старшина знов цілу ніч пив і тепер його ревіння дратувало Івана, а Людмила намагалася пригасити їхню сварку.

Я встала з ліжка. Сестрине ліжко було порожнє. Сестра лежала між матір'ю і батьком на їхньому широкому ліжку, мати гладила її і пошепки заспокоювала — все через ту сварку росіян.

Вікно стояло відчинене. Я сіла на підвіконня. Піді мною була чотирикутна тераса. Крик долинав із кімнати за дверима, що виходили на терасу. То була кімната Івана й Людмили. Я вихилилася з вікна. Двері на терасу відчинилися, і з них вийшла Людмила. Вона мала кумедний вигляд. Звичайно вона заплітала волосся в товсту косу і закручувала її на потилиці. Тепер волосся було розпущене і висіло пасмами аж до стегон. Вона була в самій нічній сорочці, шовковій, рожевого кольору, наче шкіра у свині. Під рожевим шовком двигтіли величезні, як гора, груди і ще більші сідниці. Людмила

переступала з ноги на ногу. Мабуть, долівка на терасі була холодна. Людмила дивилася на двері до кімнати.

Тоді на терасу вийшов Іван. На ньому взагалі не було нічого. Він був зовсім голий. Це мені сподобалося. А ще більше сподобалося, що голий Іван штовхав перед собою старшину. Старшина був одягнений. І п'яний. Такий п'яний, що не міг устояти на ногах. Іван тримав його за коміра. Вивівши старшину на терасу, Іван турнув його ногою в зад. Старшина впав. Іван підвів його за комір. Старшина похитнувся, але встояв на ногах. Іван знов турнув його. Старшина, спотикаючись, ступив крок і знов упав. Іван знов підвів його й турнув, той знов упав, потім те саме відбулося знову.

Так Іван провів старшину через усю терасу. А біля кам'яних східців, що вели в садок, турнув його найдужче. Старшина перелетів через усі чотири східці й лишився лежати серед пагіння плюща. Людмила крикнула вслід йому щось лайливе і посварилася кулаком. її могутні груди так двигтіли, що аж страшно було дивитися. Іван плюнув у той бік, де лежав старшина, і вернувся з Людмилою до своєї кімнати. Я почула, як вони замкнули двері. Двічі обернули ключа в замку.

Батько з матір'ю спитали з ліжка, що там унизу сталося. Я розповіла про все. Вони підійшли до вікна, щоб поглянути на старшину в заростях плюща.

— Він скрутив собі в'язи? Він мертвий? — спитала сестра.

— На жаль, ні,— буркнула мати.

Старшина саме заворушився і спробував підвестися. Але не зміг. Він рачки поліз через плющ. Там, де плющ кінчався,

стояла маленька кам'яна лава. Старшина зіп'явся на неї, спершу ліг долілиць, тоді перевернувся і сів.

— Тепер він зразу засне,— сказав батько.

Та він помилився. Старшина не заснув, а встав.

— Тепер знов почнеться веремія,— сердито мовила мати.— Невже те стерво ніколи не дасть людям спокою?

— Він іде геть! — із полегкістю сказала сестра.

Старшина, похитуючись, подався стежкою, наткнувся на грушу, обняв її, тоді відпустив, і раптом у руці в нього з'явився пістолет. Новий пістолет. Старий, той, що з тачки, лежав у батька під матрацом. Він забрав його з тачки.

Старшина відштовхнувся від груші і з пістолетом у руці почалапав хитаючись далі.

— Відступімо від вікна! — мовила мати.

— Він не влучить у нього,— сказав батько.

Я лишилася біля вікна. Хотіла побачити, як старшина дійде до брами. Та він пішов не до брами. Куди він надумався йти?

Не може бути! Це підлість! Кон же нічого не зробив йому! Що він хоче від Кона? Чому він усе ближче підходить до альтанки?

Я схопила батька за руку і спитала:

— Він преться до Кона? Батько кивнув головою.

— Наче так. Боягузливе стерво!

Старшина спинився перед дверима альтанки, щось крикнув і вдарив у них ногою. Двері були тонкі, з овальним заскленим віконцем угорі. Старшина ще раз ударив ногою у двері. У них з'явилася велика дірка, але не така, щоб він міг пролізти в неї. Старшина вистрілив. Вистрілив двічі в замок. Двері відчинилися. Старшина зайшов до альтанки.

— Я не можу на це дивитися, не можу витримати цього,— сказала мати.

Вона відійшла від вікна й сіла до столу. Я пішла за матір'ю і сіла біля неї. Звідти також було чути, як репетує старшина. Кона не було чути.

Потім пролунав постріл. І ще один. Мати затулила вуха.

— Один постріл був у вікно,— сказав батько.

— А другий? — спитала я. Мені було дивно, що я взагалі могла говорити.

Батько не знав, куди був націлений другий постріл. Старшина вже не кричав, у садку було тихо. Мати відтулила вуха.

— Що там?

— Ніщо не ворушиться,— відповів батько.

— Зовсім ніщо?

— Зовсім ніщо.

Я заплакала. Не могла витримати.

— Та перестань, тобі ж нічого не сталося,— сказала мати — Старшина не прийде сюди.

— Кон,— схлипнула я,— Кон! — Більше нічого я не могла сказати, лише "Кон" та й "Кон".

Мати якусь хвилину дивилася на мене й кусала нігтя на великому пальці. Тоді мовила:

— Твоя правда!

Вона встала з-за столу, підійшла до дверей і заговорила не до мене й не до батька чи сестри, заговорила сама до себе.

— Усі боягузи, свинота! Всі! Удають, що нічого не чують. Бояться, а ще й чоловіки! І наш чудовий майор, наш герой, мабуть, затулив вуха ватою!

— Що ти хочеш робити? — запитав батько — Не будь дурна! Тобі не можна йти туди. Той ідіот застрілить тебе. Це ж чисте божевілля!

Мати тримала руку на клямці дверей. Не видно було, щоб вона боялася. І я не боялася за неї. Вона повинна була щось зробити для Кона!

— Як він застрілить тебе, ти також нічого вже не зміниш! — крикнув батько — А в нього ще принаймні дві кулі є!

Мати вже була за дверима.

Батько хотів іти за нею, проте сестра міцно вчепилася в нього й заверещала:

— Не йдіть! Не кидайте мене саму! Будьте тут! Не йдіть, будьте тут!

Однією рукою сестра міцно трималася за батьків пуловер, а другою так само міцно за своє ліжко. Проте батько все-таки намагався вийти з кімнати. Він протяг трохи за собою сестру разом із ліжком. Потім воно застрягло між ліжком батьків і столом.

— Та відпусти те ліжко, хай йому біс! — крикнув батько.

Сестра відпустила ліжко і другою рукою теж учепилася в батьків пуловер. Я здивувалася, що старий зелений пуловер може так розтягтися. А ще здивувалася, що сестра така дужа. Але я не могла уважно спостерігати за сестриним змаганням із батьком, бо вже стояла в сусідній кімнаті біля дверей на сходову клітку і мене багато дужче, ніж те змагання, цікавило, що робить мати.

А мати й не думала по-дурному робити з себе героїню й сама йти до альтанки, аби уговкати старшину й поглянути, що сталося з Коном. Вона спустилася на перший поверх і, лаючись на всі заставки, збудила майора, і чистильника уніформи, і рудого, а також постукала в Іванові двері. Вона лаялася німецькою мовою вперемішку із російською, а також із чеською.

Чеської вона навчилася, коли ми жили в місті, від нашої двірнички, що походила з Богемії.

Якщо трохи скоротити її лайку, то вона звучала десь так:

— Гей ви, герої, блискучі переможці, ви боягузи, ось ви хто! Чого ви прикидаєтеся, що спите, засранці! Так боїтеся п'яного старшини! Посоромилися б! Поховалися! Поховалися від ідіота, що вештається по садибі і стріляє! А що сталося з бідолашним кухарем, вам байдуже! Боягузи! І якщо він сходить кров'ю, то це ваша вина, щоб ви знали. Лишили його, хай собі помирає, засранці!

Що довше мати лаялася, то гучніша ставала її лайка. Тепер вона вже горлала. Горлала хрипким голосом. її лайку почули вже і батько з сестрою. Сестра нарешті пустила пуловера. Він збігся хвилями. Ззаду, там, де сестра була вчепилася в нього й тягла до себе, пуловер сягав тепер батькові до колін і в ньому зяяли дві великі дірки.

Я збігла сходами вниз і стала в кутку біля дверей до льоху.

Мати й далі горлала. Вона вже зовсім охрипла. Наші пожильці дуже повільно почали виходити зі своїх кімнат. Перший з'явився чистильник уніформи. Він криво усміхався. Мати люто глянула на нього. Потім вийшли Іван із Людмилою, а тоді й усі решта. Останнім вийшов майор.

Ніхто з них не був сердитий на матір, хоч скільки вона їх лаяла і ображала. Мабуть, 'їм було соромно перед нею. Я помітила: вони налаштувалися йти до альтанки тільки тому, що їм було соромно перед матір'ю А може, й одному перед одним. У кожному разі якби не мати, ніхто з них і пальцем не поворухнув би задля Кона.

Майор поговорив зі своїми підлеглими, щось пояснив їм, вимахуючи руками, дав якісь вказівки,— все так, наче готувався до величезної битви. Потім кожен витяг із кобури пістолета (Іванові довелося спершу піти по нього до своєї кімнати), і вони — майор попереду, солдати, збиті докупи, за ним — вийшли надвір.

Я побігла в салон, до середнього вікна. Звідти було добре видно садок із альтанкою.

Ось вони вийшли з-за рогу будинку. Майор махнув підлеглим рукою, а сам повільно дійшов стежкою до того місця, де кінчалися кущі бузку. Там він став за грушею, за яку недавно чіплявся старшина. Решта стояли на розі будинку.

Майор крикнув до альтанки щось схоже на таке:

— Виходь, негайно виходь, негіднику! І залиши пістолета! В альтанці ніщо не ворухнулося.

Майор пригнувся, перескочив від груші до японської ялини і знов крикнув те саме. Він тепер був на метр ближче до альтанки, але все ще метрів за десять від неї.

Його підлеглі пробралися від рогу будинку до кущів бузку і там чекали з пістолетами напоготові.

В альтанці ніщо не ворушилося.

Так могло тривати цілу вічність, те перестрибування майора від дерева до дерева. А що він робитиме останні чотири метри? Бо там не було вже дерев, лише клумба левкоїв.

Вони гаяли час. Гаяли надто багато часу. Та вони й могли гаяти його. Вони мали багато часу на лови старшини. А що сталося з Коном, їм було байдуже. їм не подобався Кон. Вони його не любили. Я любила Кона!

Я відступила від вікна, вийшла з салону до сіней, а далі надвір. Ніхто мене не побачив. Нікому не було до мене діла. Одні дивилися на альтанку, а другі, ті, що в будинку, дивилися на тих, що дивилися на альтанку.

Я перебігла лукою до Альсу, а далі серединою його, по воді, бо мені тепер було однаковісінько, намочу я черевики чи ні, дійшла до Архангелового садка. Там я пролізла крізь кущі порічок, через повалену огорожу, де колись Ангел завше гуляв із ляльковим візочком, далі пролізла рачки до Конової підводи і під нею до задньої стіни альтанки. Бо в тій стіні було маленьке віконце. Я хотіла обережно підвестися й заглянути до того віконця. Та за мить перехотіла. Зі страху, що побачу там на підлозі мертвого Кона.

Але все-таки підвелася — і злякалася. Не тому, що побачила щось у віконці, а тому, що почула позад себе, просто-таки за спиною в себе, Конів голос:

— Пані, пані, тс-с, ходи! Це ти, пані?

Кон сидів зіщулений на своїй підводі в сірих підштанках, на грудях у нього між сивими волосками виступили сироти. Він прошепотів:

— Я у вікно, коли ідіот розбив двері! Я вилізла на підводу до Кона.

— Вам холодно? — спитала я.

— Нічого, нічого, пані.— Кон усміхнувся і сказав: — Я тебе не бачу, тільки білу пляму!

Кон був без окулярів.

— Вони на ліжку, — пояснив він мені.

З-за альтанки через повалену огорожу й через кущі порічок до нас докочувався голос майора, що пробував виманити старшину надвір. Майор тепер був напевне на три метри ближче до альтанки.

— Старшина стрілятиме? — спитала я в Кона. Кон задумливо похитав головою:

— Не можна нічого сказати, ніхто не знає!

25

ЇЖА ВПЕРЕМІШ. З КУХНІ ПІД АРЕШТ. ОКУЛЯРИ. СЕРДИТІ СЛОВА. ДОБРА ДУМКА. БРЕХНЯ ПРО ДУЖЕ ХВОРУ ДИТИНУ. НЕЗНАНІ РУЙНОВИЩА

Старшина не стріляв. Іван дав гасло на скасування стану тривоги. Майорів метод видався йому занадто забарним, він зняв пістолета з запобіжника й чимдуж побіг грядкою левкоїв. Добігши до альтанки, Іван заглянув у розтрощені двері й зареготав. Тоді, й далі ре-гочучи, махнув рукою, щоб решта йшли за ним.

Я злізла з підводи й дотяглася до заднього віконця альтанки. Справді, там було з чого реготати! Старшина лежав на кам'яній, пофарбованій у червону і білу кратку підлозі. Він спав і був весь покритий локшиною, скибочками моркви,

капустяними листочками і квасолею. Його уніформа була мокра, темна й масна. Біля старшини лежав перекинутий Конів казан, у якому той щодня варив густий суп, а на животі в нього — Конів дерев'яний ополоник.

Іван обережно перебрів масну, блискучу калюжу супу, нахилився, виловив із калюжі пістолета старшини, обтрусив із нього локшину та квасолю й засунув його до кишені. Тоді підняв ногу, розмахнувся, добре розмахнувся і дав старшині штурхана. Іванів чобіт улучив йому в ребра. Старшина застогнав, розплющив очі, глянув, проте нічого не побачив і нічого не зрозумів, стер рукою суп та квасолю з очей і щік, але й тепер нічого не зрозумів, вилаявся, встав, посковзнувся, впав і спробував знов заснути.

Тієї миті до кухні зайшов чистильник уніформи. Він ухопив старшину за руку, Іван за ногу, і вони вдвох потягли його надвір. Я бачила, як голова старшини ковзнула по підлозі, як він проорав носом густий суп, стукнувся лобом об поріг.

Іван засміявся. Чистильник уніформи також. Вони потягли старшину далі стежкою. Голова його звисала донизу в жорству. До масного, мокрого обличчя налипали пісок, порох і дрібні камінчики. Між ними проступала кров. Вони потягли старшину до комендатури під арешт.

— Шкода, що ви не бачили того,— сказала я потім Конові.

— Не шкода, що я не бачив! — відповів Кон.

Я спробувала змалювати Конові, який вигляд мав старшина, вимащений супом.

Кон похитав головою.

— У супі не було стільки городини, як, ти кажеш, було на Сергієві. Сергієм звали старшину.

— Вам, може, ще й шкода його? — спитала я.

Кон не знав, чи йому шкода старшини. Він попросив мене принести йому окуляри.

Я пішла по окуляри. На ліжку їх не було. Вони лежали під столом. Оправа була погнута, одне скельце луснуло, по ньому пішли три тоненькі тріщини, і там, де вони сходились докупи, у скельці утворилася дірочка. Мабуть, старшина або Іван наступили на окуляри.

Цього разу Кон не сказав "Нічого, нічого, пані". Він спробував розігнути оправу, і вона розламалася посередині. Жалібно, майже плачучи, Кон показав мені окуляри.

— Нічого, нічого,— мовила я.

— Не нічого, а погано, дуже погано! — схвильовано сказав Кон.-Скельце пропало, обідці пропали, нема чим дивитися!

Та все-таки дивитися було чим. Кон приліпив шматком лейко-пластиру зламану оправу до щоки. Так вона трималася. До обіду Кон нарікав, лаявся і затуляв розбите скельце рукою.

— Прийміть руку,— мовила я,— у вас же око не болить!

— Що казати, не болить! Певне, що не болить! Але з незатуленим оком я не бачу! Не бачу й другим оком!

Чистильник уніформи хотів навчити Кона тримати одне око розплющеним, а друге заплющеним. Кон півгодини вчився, але так і не навчився. Тоді вирішив, що це дурне діло.

Він випросив іще трохи лейкопластиру в Людмили й заліпив собі ним око за розбитим скельцем. Я вважала, що так він став гарний, як ніколи. Правда, Ангел заверещав, як навіжений, коли заліплений Кон раптом виринув із-за кущів порічок.

Після обіду я надумала поговорити з Коном. Проте не змогла. Кон уникав мене. Я щонайменше десять разів питала його:

— Коне, вам же тепер потрібні нові окуляри, хіба ні?

Та Кон тільки щось бубонів собі під ніс і не відповідав мені. Після обіду Кон виправ свої шкарпетки і сорочку. Я була спантеличена. Шкарпетки й сорочку Кон іще ніколи не прав. Я всім показувала на ті випрані речі, розвішані на мотузці у вікні альтанки, але вони нікого не цікавили. Ніхто з наших не розумів, що Кон, мабуть, задумав щось особливе, коли виправ шкарпетки. А якби вони й розуміли, то їм було б байдуже до того.

Увечері я виявила, що Кон сидить в альтанці і смердючим нашатирним спиртом та щіткою чистить свою гімнастерку.

Я сіла біля нього.

— Як тобі ведеться, пані, добре? — спитав він. Та чому він виправ шкарпетки і тепер чистить гімнастерку, не сказав.

Я розсердилася на нього й пішла спати. А лягаючи в ліжко, стиха вилаялася:

— На біса мені такий приятель, який гнівається на мене тільки через те, що поламав свої окуляри!

Батько запевнив, що Кон зовсім не гнівається на мене.

— Але ж він не сказав мені, чому пере шкарпетки, хай йому чорт!

— То й що? — озвалася мати — Нащо тобі знати, чому він пере шкарпетки?

— Мені все треба знати, хай йому чорт!

— Аякже, аякже,— глузливо мовила сестра,— їй усе треба знати, звичайно!

Я шпурнула їй на голову "Школу великодніх зайців". Вона зарепетувала, що я перебила їй носа.

— Гузно перебила, а не носа!

Мати закричала, що я негайно, просто таки негайно маю відвикати від цих поганих слів, а то з мене нічого кращого за базарну бабу не вийде.

— Усі кажуть такі слова! — не змовчала я.

— Я не кажу,— мовила сестра.

— Нащо тобі казати, як ти сама гузно! — крикнула я.

І почала вигукувати: "Гузно, гузно, гузно!" — аж поки мати дала мені ляпаса. Тоді я підбила подушку, трохи поплакала,

хоч мені не було боляче — материна рука лише ковзнула по косах,— загорнулася в ковдру й заплющила очі.

Я задоволено почула, що батько боронить мене, каже матері, що справді всі в будинку вживають такі слова, навіть вона сама, коли плита курить або старшина надто гучно горлає. А тоді ще почула, як мати мовила:

— Однаково вона повинна відвикати від таких слів! Життя поволі стане таким, як звичайно було, і коли почнеться школа, вона ж не зможе так говорити!

— Тоді вона й перестане вживати такі слова,— буркнув батько.

Я заприсяглася собі, що ніколи не перестану вживати такі слова, ніколи більше не піду до школи і все робитиму для того, аби життя не стало таким, як звичайно було.

І вирішила, що ніколи більше не хотітиму звичайного життя.

Коли я прокинулася і з заплющеними очима почала перебирати звуки, серед них виявилися й деякі невідомі, незвичайні. До співу чорних дроздів, Людмилиної лайки і Ґеральдових спроб свиснути долучилися форкання і тупіт. Я підбігла до вікна і зрозуміла, чому Кон прав шкарпетки і чистив гімнастерку.

Кон ішов стежкою: поголений, умитий, зачесаний, із наново заліпленим оком. А за ним ішов кінь. Кон повів його повз альтанку до підводи.

Він налаштувався кудись їхати!

Я накинула свою квітчасту сукню і з поспіху надягла сестрині штанці. Вони були завеликі на мене і прикро теліпалися між ногами. Кон саме запрягав коня, коли я підійшла до нього.

— Коне, куди ви їдете? — спитала я.

— їду до міста,— зітхнув Кон і витяг із кишені гімнастерки папірця, на якому було щось написано чужими мені літерами — Мушу до шпиталь,— пояснив він і постукав пальцем по папірці. — Отримую зроблений у шпиталь новий окуляр, щоб знов бачити!

Хитрун! Тепер я зрозуміла, чому він учора не хотів говорити зі мною. Бо вже тоді дуже добре знав, що сьогодні поїде в місто, і так само добре знав, що я конче захочу поїхати з ним. І тому він уже тепер похитав головою, хоч я ще нічого не сказала, й залементував:

— Пані, пані, не годиться, нічого не вдієш, не хочу, не можу, це недобре!

— А бабуся?! — вигукнула я.— Моя бабуся, Коне! Вона ж вам так подобалася! Я повинна поїхати до бабусі!

Кон прошепотів:

— Глянемо й на бабусю. Твій тато написав дорогу для мене! Кон витяг іще одного папірця, вже з кишені штанів. На ньому був

накреслений план нашої дільниці: Головна вулиця, та провулок Кальварієнберґ, і червона крапка там, де був наш

старий будинок. Кон показав на підводу. Ззаду на ній лежало кілька старих ковдр.

— Під ними є мішок для бабуся. Твоя мама напакувала їжа для бабуся, якщо вона ще там, але вона напевне ще там!

Кон насипав коневі моркви.

— Я хочу поїхати з вами! — заявила я. Кон уперто похитав головою.

— Ніхто не може їхати зі мною, нікого не можна взяти! —1 сказав, щоб утішити мене: — Увечері я повернуся, принесу вітання від бубу-ся й дідусь і принесу новий окуляр!

Кінь доїв моркву. Кон пішов до будинку. Йому треба було, щоб Іван поставив іще одну печатку на папірці з чужими літерами.

Тільки-но Кон зник за рогом будинку, я вилізла на підводу, підняла ковдри й оглянула мішок із харчами. У ньому були пакунки з локшиною та квасолею і пляшка олії. А ще я побачила там дві банки з печінковими ковбасками. Я лягла поряд із мішком і вкрилася ковдрами. Вони були кусючі й запорошені, тхнули собакою і лоскотали в носі. Я чекала, що буде далі.

На стежці зашаруділа жорства. Я подумала, що то Кон, і затамувала віддих, але то був Ґеральд. Він ішов до підводи і дорогою вигукував, щоб його було чути в сусідній садибі:

— Ангеля, видно і звідсіля, що ти дурне теля, фе! — Тоді підняв ковдру й запитав: — Що ти тут робиш?

Я досі й сама до пуття не знала, що там робила. Властиво, тільки чекала, що Кон повернеться, викриє мене і прожене з підводи. Але тепер сказала:

— Укрий мене добре, щоб Кон не побачив, і тікай звідси! Ґеральд виліз на підводу і обтикав ковдру навколо мене.

— Кон іде! — раптом прошепотів він, і я почула, як він зіскочив з підводи.

Кон підійшов ближче. Підвода зрушила із місця, подалася назад, Кон крикнув "тпру", тоді "вйо", підвода заторохтіла, захиталася, щось тверде в мішку гупнуло мене по голові. Мабуть, їхала двома колесами по м'якій грядці левкоїв, а двома по стежці, всипаній жорствою. Потім підвода вся опинилася на стежці, Кон знов крикнув "тпру", і підвода зупинилася.

Я почула, як Ґеральд гукнув:

— Я відчиню вам браму!

Брама заскреготала в завісах. Я повідпихала ковдру від носа, щоб краще було дихати.

Кон виїхав на дорогу, і підводу перестало трясти. Я помітила, що ми були біля комендатури, бо солдат коло дорожної застави щось гукнув Конові й засміявся, і Кон також засміявся і щось гукнув йому у відповідь.

Мені не хотілося довше лежати під задушливою ковдрою. Я збільшила отвір, щоб можна було не тільки дихати крізь нього, а й дивитися. Ми були вже біля кінцевої зупинки трамвая. Я вирішила пролежати ще під ковдрами, поки ми доїдемо до

Головної вулиці в Гернальсі, нашому районі. Тоді Кон напевне вже не повернеться й не відвезе мене назад.

Це тривало з біса довго. У моїх спогадах дорога була багато коротша. Нарешті я побачила над собою зелене гілля. Це були дерева з алеї на Головній вулиці Гернальсу. Я вистромила голову з купи ковдр і нерішуче покликала:

— Коне! —1 ще раз: — Коне!

Кон не чув мене. Він сидів на передку і стиха співав. Я вилізла з-під ковдр. Кон обернувся і витріщив на мене очі. Я спробувала усміхнутися, наче нічого не сталося.

— Коне, я заснула ззаду на підводі, а як прокинулася, ви вже їхали— Я перелізла на передок і сіла біля Кона.— Дайте мені раз покерувати конем! — Я простягла руку по віжки.

— Ой, пані,— сердито мовив Кон — Ти зробила мені клопіт, багато, багато клопіт! Що мені робити з тобою? Кажи!

— Довезіть мене до дідуся й бабусі. А ввечері заберете мене, вже з новими окулярами.

— А якщо бабуся немає?

— А де ж вона? — Я обвела поглядом розбомблені будинки вздовж вулиці — Вона ж не може піти по закупи, а дідусь не може піти на роботу.

— А якщо її взагалі вже немає?

— Коне,— мовила я і міцно вчепилася йому в рукав,— ви ж мені завжди казали, що вона напевне не померла, ви мені обіцяли, що вона жива!

Кон стурбовано наморщив лоба і здвигнув плечима.

— Обіцяв? Нічого я не обіцяв! — А тоді: — Не можна ж обіцяти, що люди живі. Я хотів, розумієш, хотів! —1 ще за мить: — Ну, пані, скоро побачимо!

Більше він нічого не сказав, і я також не мала бажання ще щось казати.

Двічі Кона спиняв патруль, і йому доводилося показувати папірця з Івановою печаткою. І щоразу він показував свої поламані окуляри, показував на мене і щось пояснював солдатам, і тоді солдати спершу сміялися з розбитих окулярів, а потім гладили мене по голові.

— Що ви їм казали про мене? — спитала я. Кон роздратовано глянув на мене:

— Мушу, пані, робити брехню про тебе! Мушу казати, що ти зовсім дуже хвора дитина, що в тебе багато болить шия та голова і що тобі також треба до шпиталь.

— Ага,— усміхнулася я.

— Не ага, пані! Нічого усміхатися, не є весело. Тато й мама вдома мають страх, багато страх і всюди шукають дурну пані!

Кон витяг із кишені штанів батьків план і показав на лінію, вздовж якої було написано: "Провулок Кальварієнберґ".

— Пані, де це? Ти мені показати, де я повинен їхати далі від великої дороги?

Справді, де це? Усе стало зовсім не таке, як було раніше. До вирв від бомб між будинками я вже звикла, але тепер тих вирв було більше, ніж будинків. Я не могла визначити, де ми. Під шляхопроводом приміської залізниці ми вже проїхали. Може, ми були біля Ватґасе? На розі Головної вулиці і Ватґасе завжди була мебльова крамниця з червоними вивісками над вітринами і з жовтими літерами на тих червоних вивісках. А поряд була крамниця з синім жалюзі і білим лебедем на ньому. Але тут я не бачила ані червоних вивісок, ані білого лебедя. Тут було тільки велетенське руйновище.

УЦІЛІЛИЙ БУРГОМІСТР. ДІРКА У ВАННІ. ТЯГАРІ НА НОГАХ. ПІАНІНО. ЛЯЛЬКОВИЙ ДІМ

— Ну, пані, де це?

Всюди, скільки око сягало, були велетенські купи уламків, а поміж ними зруйновані і де-не-де вцілілі будинки. Та ось я побачила церкву. Ми були вже на добрій дорозі.

— їдьте далі, їдьте далі,— сказала я.

Раніше звідти видно було тільки вершок дзвіниці, сірий, малесенький, з золотим хрестом, що часом мерехтів на сонці. Тепер видно було цілу дзвіницю і навіть шмат даху церкви. І видно було також, що в тому даху зяяла величезна дірка.

Кон поїхав далі. Часом їхати було важко, бо й на вулиці траплялися вирви, а Конів кінь їх не любив. Він не хотів їхати повз вирву. Конові доводилося щоразу злазити з воза, гладити коня і проводити його повз небезпечне місце.

Ми доїхали до майдану Ельтерляйн. Я зразу впізнала його, бо на ньому вцілів острівець безпеки з трьома кущами бузку і гіпсовим бургомістром. Більше нічого не вціліло. Нічогісінько.

— Тепер вам треба звернути десь ліворуч,— мовила я.

Кон кивнув головою, проте звернути ліворуч було не так легко. Ліворуч була тільки величезна руда купа цегли, уламків і тиньку, а над нею здіймалася хмара куряви. Та курява лоскотала в носі, налипала на піднебіння, від неї пекло очі.

Якийсь чоловік порпався в тій купі, вишукував добру цеглу і складав її на купку. Коли він побачив нас, то кинувся тікати, і так швидко, що шпурнув геть цеглину, яку щойно вичистив.

— Чоловіче, чоловіче,— гукнув Кон,— не бігти, лишитися сказати! Чоловік навіть не озирнувся на нас. Він спотикався в завалах, і з

кожним його кроком здіймалася курява.

— Чоловіче, чоловіче! — Кон замахав папірцем і зіскочив з воза.

— Та не гукайте його, як він, дурний, тікає,— мовила я,— я вже знаю, де ми!

Кон не послухався мене. Він виліз на купу уламків та битої цегли й подався за чоловіком, вгрузаючи по коліна у сміття. Над ним стовпом здіймалася масна жовта курява.

— Коне, вертайтеся!

Я хотіла спинити Кона, тому й собі зіскочила з воза й вилізла на купу сміття. Вона була десь п'ять метрів заввишки й доволі стрімка. Ступати доводилося обережно, часом під ногами було щось міцне, тверде, а часом знов м'яке, що подавалось, угрузало, зсувалося.

Я стояла на буфеті, пофарбованому в білий колір. Одною ногою —на шухляді, де тримають столове начиння, а другою — на тій, де тримають хліб. І під буфетом щось тріщало. Раптом переді мною, перед буфетом, утворилася дірка, така завдовжки й завширшки, як ванна, тільки багато, багато глибша. І в ту дірку посунулися, покотилися, почали падати з усіх боків уламки цегли, дощок, тиньк і камінці. Я стояла, дивилася в дірку, бачила, як вона поволі наповнювалася, відчула, що глибоко під моїми ногами, під буфетом, усе також починає сунутися, відскочила назад і сіла на кінець товстої балки. Другий кінець балки, засипаний сміттям, затріщав і виринув із нього. Зате мій кінець почав дедалі глибше вгрузати у сміття.

— Коне! — закричала я.

Я сиділа на балці, і сміття сягало мені вже по груди. Руки були ще вільні, і я спробувала відгорнути його від себе. Я відгортала його як навіжена, але тільки-но трохи вигрібалася з нього, як на звільнене місце насувалася нова пайка сміття. Я стомилася. Перестала гукати Кона. Раптом насунулась нова лавина сміття: уламки цегли, бите скло, тріски, камінці, очерет, шматок ліплення, такий завбільшки, як долоня,— рожева троянда на блакитному тлі,— зелена кахля і дверці від груби. Усе те сунулося на мене дедалі швидше й швидше і страхітливо відгонило льохом, бомбами і війною. Але ж війна скінчилася! На синьому небі наді мною не було ані видно, ані чутно жодного літака.

Рожева троянда на синьому тлі вдарила мене по голові. Шматок очеретини дряпнув по обличчі. Небо і далі було синє.

— Пані, пані, де ти?

Конів голос лунав дуже далеко від мене. Він був хрипкий, у ньому бринів розпач. Мені вже було байдуже до того голосу. Не варто було відповідати на нього. Те, що навалилося на мене, не завдавало вже болю. Тверді уламки падали на мене і здавалися легкими, як вата. Все вже було гаразд. От тільки дуже дивувало те, що не було літака, із днища в якого звисав би сріблястий разок перлів. Я заплющила очі.

Кон витягав мене із купи сміття, а я кричала, бо щось лежало впоперек моїх ніг, щось важке й колюче. Я кричала, щоб Кон лишив мене, хай би я лежала собі, тоді те важке й колюче не завдавало б мені болю. Та Кон не лишав мене.

Я подумала: "Він відриває мені ноги. Вони залишаться у смітті!" Та вони не залишилися у смітті. Кон поніс мене через руйновище, нарікаючи і лаючись. Він перевісив мене через плече. Часом ноги мої теліпалися в повітрі, а часом билися об балки і залишки стін. Конові поламані окуляри висіли навскіс на щоці. Його вичищена нашатирним спиртом гімнастерка була геть закурена.

Кон поклав мене на підводу. Я лежала горілиць і дивилася на небо. Руїни між купами сміття крутилися кружка навколо мене, крутилися дедалі швидше й швидше і падали на мене.

— Пані, де болить? Не боліло ніде.

Кон не повірив. Він поворушив кожен суглоб на моєму тілі.

— Болить? — питав він і згинав мені ноги в колінах, стукав мене по ребрах, смикав за пальці — Болить? — питав він і обмацував мені шию.

— Лоскоче,— сказала я.

Кон полегшено відітхнув, витер бруд із чола і промурмотів:

— Пані, пані, маєш багато щастя, дуже багато щастя!

Я підвелася. В мене боліла голова. Проте руїни вже не крутилися навколо мене.

— Ви знову геть брудні,— мовила я.

-Нічого, нічого, пані,— сказав Кон і оббив долонями холоші штанів. Із них знялася хмара куряви.

Потім ми разом почистили половину окулярів. Ми плювали на скельце й терли його, аж поки воно стало чисте. Проте лейкопластир уже не тримав їх. Він був запорошений і забруднений. Кон не знав, що йому робити.

У мене коси були заплетені темно-рудими шнурками від черевиків. Я розплела коси, зв'язала шнурки докупи, причепила один кінець до окулярів, другий кінець обмотала навкого Конової голови і причепила до першого.

— Бачите щось? — спитала я.

— Не бачу! — сказав Кон.

— Справді не бачите?

— Ну, бачу,— буркнув Кон,— хай уже буде, хай буде! Ми трохи проїхали вулицею далі і звернули ліворуч.

— Тут? — спитав Кон.

Ні, те, що ми шукали, було не тут.

— Пані, пані,— вигукнув Кон — глянь он! Як на це кажуть?

— Піаніно! — відповіла я.

Там був зруйнований будинок, а вгорі, високо вгорі між ощепина-ми, вцілілою частиною даху та віконною рамою висіло піаніно. Воно було перевернуте, клавішами донизу, педалями догори.

— Піаніно,— повторив Кон,— піаніно! Дуже гарне піаніно!

Я заспокоїлася. Отже, Кон побачив те, що треба. Ми знову звернули за ріг. Там стояли руїни лялькового будинку, нашого старого будинку.

— Ми приїхали,— сказала я.

Кон кивнув головою. Кінь зупинився. Кон зліз із підводи і взяв мішок із харчами.

— Ну, ходи, пані! — сказав він — Ходи вже!

ЗБИТІ ДВЕРІ. НЕ ТА БАБУСЯ. СІРІ ШКАРПЕТКИ. ЮШКА. СУСІДИ

Ми підійшли до руїни лялькового дому. Вікна в бабусиній кімнаті були забиті дошками. Це був добрий знак. Мертві не забивають вікон дошками.

Двері також були збиті цвяхами, і до них вело щось схоже на стежку, вузька смужка втоптаної землі. Кон задоволено усміхнувся.

Я побігла стежкою. Кінець її пролягав через бабусину кухню. Одна стіна кухні встояла, із газовою плитою і блакитними кахлями за нею. На кахлях висіли смугаста кухонна ганчірка і газовий запальник. Збиті двері були замкнені.

— їх немає вдома,— сказала я розчаровано.

Бо раніше бабуся з дідусем ніколи не замикали дверей. Кон постукав у двері. За ними щось зашаруділо. Кон знов постукав, і я разом із ним.

— Хто там? — почувся дідусів голос.

— Я! — крикнула я і поторсала за ручку дверей.

— Юлі сказала, що це прийшов російський солдат,— мовив дідусь, відмикаючи двері.

— Це Кон,— пояснила я крізь замкову шпарку,— він привіз мене. Нарешті дідусь відчинив двері. Відчиняв їх довго, бо двері затискало. А затискало їх тому, що стіни будинку осіли.

Я кинулася дідусеві на шию, і він засипав мене купою запитань водночас: де всі решта, і як їм ведеться, і як я сама дісталася сюди, і ще багато інших.

Я сказала, що всім ведеться дуже добре, міцно притулилася до дідуся і відчула, як волосини з його вуха залоскотали мені щоку.

Кон стояв біля дверей, усміхався, хитав головою і дивився в темну кімнату.

Я відпустила дідуся і спитала:

— А де ж бабуся?

Дідусь показав пальцем на кімнату.

— Сидить там! Боїться цього солдата! — він показав на Кона. Бабуся боїться? Це була новина. Бабуся ж ніколи не боялася.

Я зайшла до кімнати. Бабуся рушила мені назустріч. Вона була зовсім не така, як я її пам'ятала. Стала багато менша, багато тонша і тремтіла.

Вона погладила мене тремтячими руками по щоках, тоді притулила до грудей і заплакала. Вона плакала, аж заходилась, і мурмотіла:

— Невже ти знов тут, невже ти знов тут!

Мені було прикро. Насамперед через Кона. Я ж розповідала йому про зовсім іншу бабусю. Про велику, шалену, огрядну бабусю. А ця, що стояла переді мною, була мала, доволі худа і зовсім не шалена.

— Чого ви плачете? — спитала я.

— Що я тебе ще побачила, що я тебе ще побачила,— хлипала бабуся і обмацувала мене тремтячими руками.

— У неї нерви розшарпалися,— мовив дідусь.

— Я мушу їхати далі,— пояснив Кон,— подбати про окуляр. — Він уклонився дідусеві — Повернуся з окуляр і заберу пані!

Дідусь уклонився Конові.

Бабуся стояла поряд, тремтіла й нічого не розуміла. Вона стала ще гірше чути.

— Що він хоче? Що він хоче від нас? Ми ж самі нічого не маємо, нічогісінько! — сказала вона дідусеві, а потім ще раз і ще раз: — Що він хоче? Ми ж самі нічого не маємо, нічогісінько!

— Я нічого не хочу,— запевнив її Кон.— Тільки привезти і забрати пані!

— Він нічого не хоче! — крикнув дідусь у вухо бабусі. Вона знов нічого не зрозуміла.

Кон обернувся, перейшов уцілілу половину кухні й подався далі вузенькою, на дві ступні завширшки стежкою.

— Він уже йде геть,— мовила бабуся. їй відлягло від серця, вона вже не так тремтіла. А тоді сказала: — Російська свиня!

Я кинулася за Коном і догнала його там, де раніше були вхідні двері.

— Коне, покваптеся, заберіть мене швидше!

Він зупинився і глянув на мене крізь прив'язане до голови скельце окулярів:

— Це була бабуся?

Я перевела погляд на завали сміття. Найкраще було б сказати так: "Бабуся померла. Вона лежить під тими завалами".

І я б не дуже й збрехала. Моєї бабусі вже справді не було. Звичайно, такою шаленою, такою великою і такою чудовою, як я змалювала Конові, бабуся ніколи не була, але й такою малою, тремтячою і такою жалюгідною, як та стара, що стояла в кухні, моя бабуся також не була.

— Нічого, нічого,— сказав Кон.— Я скоро забрати пані, дуже скоро! Кон не забрав мене дуже скоро.

Я цілий день просиділа в бабусиній кімнаті. Бабуся щось питала мене. Я відповідала дідусеві, а дідусь кричав мою відповідь у бабусине вухо, у ліве вухо, бо на праве вона зовсім оглухла.

У кімнаті було темно. Крізь забиті вікна проникало мало світла. У бабусі був повний кошик шкарпеток. Усі шкарпетки були темно-сірі, з двома зеленими стяжками біля пружка. Німецькі армійські шкарпетки з комори німецької армії. їх приніс був дідусь.

Бабуся сиділа біля самого вікна, там, де між дошками була щілина. Вона відрізала зелені стяжки від шкарпеток і пробувала навколо виплести гачком пружок. Робота посувалася дуже повільно, бо руки в неї тремтіли.

— Нащо вона робить це? — спитала я дідуся.

— Щоб ніхто не помітив, що це німецькі армійські шкарпетки.

— А якби й хтось помітив?

— То побачив би, що вони крадені!

Крадені? Якщо хтось узяв армійські шкарпетки з комори армії, якої вже немає, то він їх украв?

— А кому ж ті шкарпетки тепер належать? — спитала я. Дідусь не знав кому.

Бабуся припадала очима до самої шпарки між дошками й нарікала: —Той Леопольд! Той Леопольд! Бренер приніс гасу, а Симон

смальцю, а інші борошна... А він приніс шкарпетки і більше нічого.

Ніколи він не зробить так, як люди!

— Ти дурна карга,— мовив дідусь.

— Що? — спитала бабуся й наставила йому ліве вухо.

— Ти дурна карга,— повторив дідусь.

— Що ти кажеш? — спитала бабуся.

— Скоро восьма година,— крикнув дідусь у ліве вухо.

— Так, так,— мовила бабуся.

Вона кинула шкарпетку в кошик і взялася готувати вечерю. Дістала з шафи консервну бляшанку й поставила на стіл. Бляшанка була порожня і без накривки. Під вінцями були три дірки, кожна така завбільшки, як поштова марка. Бабуся понапихала в ті дірки коротеньких трісочок, а на банку поставила каструльку. Вона сказала мені:

— Добра юшка!

А дідусеві сказала:

— Підпалюй!

Дідусь витяг із кишені коробку сірників.

— Останні наші сірники,— пояснив він.

Він черкнув сірником по коробці, наставив долоню, щоб захистити полум'я від протягу, і ткнув його в дірку. Сірник погас. Тріски не загорілися.

— Він усе вміє краще,— сердито крикнула бабуся,— я ж надто тремчу, я ж не можу запалити, завше він, він же вміє краще!

Я завше мала в кишені своєї квітчастої сукні коробку сірників. А цього разу мала навіть дві. Я простягла руку з коробками дідусеві. Він ухопив їх.

— Я також хочу сірників! Дай мені одну коробку! — крикнула бабуся— Зараз же дай одну мені!

Дідусь міцно стискав коробки в кулаці. Бабуся схопила мене за руку:

— Одна моя, я ж казала, що одна моя!

Я не знала, що робити. Я ще не чула, щоб бабуся з дідусем сварилися за сірники.

Дідусь кинув одну коробку на стіл. Вона ковзнула по цераті і впала додолу.

Бабуся опустилася на підлогу й рачки полізла по коробку. У кімнаті було темно. А на підлозі ще темніше.

— Є! — важко дихаючи, мовила бабуся. Вона підвелася, тремтячою рукою засунула коробку в кишеню і переможно сказала: — Це тільки мої сірники. Я тобі жодного не дам!

Я помітила, що по щоках у мене течуть сльози. Я не знала, чого плачу. Тільки добре знала, що хотіла, аби Кон забрав мене звідси. Кон не приходив.

Дідусь запалив тріски у бляшанці. Бабуся мішала юшку в каструльці. З каструльки йшов неприємний запах.

— А чого ви не палите у плиті? — спитала я.

-Димаря нема, він розбитий і засипаний сміттям,— пояснив дідусь.

— Що ти кажеш? — спитала бабуся. Дідусь не відповів.

Вариво в каструльці було неїстівне. Сірі балабушки плавали в сірій юшці. Але бабуся насипала мені того варива в тарілку з незабудками, в мою улюблену тарілку! І ложка з дерев'яною ручкою також ніде не ділася. Я засунула ложку, порожню ложку до рота. Вона мала той самий присмак, що й раніше. Присмак заліза, присмак солі. Гіркий присмак. Гострий присмак.

— Ти не хочеш їсти? — спитав дідусь.

Я похитала головою. Дідусь посунув мою тарілку до себе. Бабуся єхидно втупила в нього очі і промурмотіла:

— Завше він, завше він.

Тепер уже було темно не лише в кімнаті, а й надворі. Ми з дідусем вийшли до кухні й сіли на підлозі.

— А сусіди ще живі? — спитала я.

— Вони мешкають у будинку Черного,— відповів дідусь.

У будинку Черного раніше мешкало багато нацистів. Вони втекли, а будинок Черного вцілів. Помешкання нацистів стояли порожні.

— А Бренери?

— Бренери також мешкають у будинку Черного.

— Я думала, що вони наклали на себе руки, як прийшли росіяни.

— Вони й хотіли накласти на себе руки.

— То чому не наклали? Не мали отрути?

— Отруту мали. Але спершу дали її псові.

— А тоді?

— А тоді побачили, як пес мучився, й перелякалися до безтями.

— Він помер?

-Хто? —Пес.

— Звичайно, пес здох, але Бренери живі!

Надворі зовсім стемніло. Кона й досі не було. Здалеку почулася російська мова. Кон? Ні, не Кон. Два голоси. Мабуть, військовий патруль.

Росіяни наблизилися, поминули звалище. Один сміявся, другий щось казав.

Дідусь затулив мені рота рукою. Чому він так зробив, я не розуміла.

Голоси віддалилися, потім їх зовсім не стало чути. Дідусь відтулив мені рота.

— Росіяни рідко роблять якесь зло,— сказала я. Дідусь кивнув головою.

— Не більше як інші. Переважно вони дуже привітні. Дідусь кивнув головою.

— Я люблю їх. Особливо Кона! Дідусь кивнув головою.

— А чого вони не повинні нас чути?

— Бо я боюся,— сказав дідусь. Боюся! Боюся! Всі бояться!

— Тобі доведеться ночувати в нас,— мовив дідусь.— Той солдат не вернеться!

— Той солдат! — Я розсердилася — Не кажіть "той солдат"! Це Кон. Мій приятель, найкращий приятель.

— Не хвилюйся,— промурмотів дідусь.

Ми ще трохи подивилися на небо. Там не було на що дивитися. Ані місяця, ні зірок, ані хмар.

— Часом летять літаки,— мовив дідусь.

— У нас теж,— сказала я.

-1 американські також,— мовив дідусь.

— У нас ні,— сказала я.

— Звідки ти знаєш? — спитав дідусь.

— Знаю,— запевнила я.

— Може, нам пощастить,— сказав дідусь,— і росіяни виберуться, а прийдуть американці.

— Я не хочу американців! Дідусь промовчав.

Я зрозуміла, що Кон сьогодні вже не прийде. Надворі було темно, хоч в око стріль. Вулиці ніде не освітлювалися. У жодному з тих кількох вікон, які ще лишилися цілі, теж не світилося. Кон не знайшов би дороги.

Дідусь підвівся. Я також. Дідусь запалив сірника. Ми обережно перейшли кухню. Біля дверей до кімнати сірник погас. Дідусь запалив другого сірника.

Сірник кидав миготливі тіні на широке ліжко. З одного боку лежала бабуся. Рот у неї був розтулений. Вона спала. Вигляд у неї був страхітливий, бо вона не мала зубів. Вона щовечора виймала штучну щелепу.

— Лишіть свої зуби в роті,— попросила я дідуся. Ми роззулися і сіли на ліжко. Сірник догорів.

— Де ти хочеш спати: на її боці чи на моєму? — спитав дідусь.

Я хотіла спати посередині, але так не виходило, бо в бабусі з дідусем були тільки дві ковдри. Я залізла під дідусеву ковдру.

Дідусь також скоро заснув. Було зовсім тихо. Ніхто не хропів. Ніхто не скреготав зубами. Тільки часом щось шаруділо перед дверима і лускало у стелі над нами. Я згадала тріщину в ній. Що з нею? Я за цілий день жодного разу не подумала про неї. В кімнаті завше було так темно, що я не бачила її.

Може, Кон іще прийде. Тому я не скинула сукні. Я любила спати долілиць. Ґудзики на сукні давили мене. Я перевернулася на спину й ненароком штовхнула дідуся.

— Спи вже,— буркнув він. Я заснула.

28

ЗРАДЛИВІ ПОВІКИ. НАЙУПЕРТІША ДИТИНА. ЗАСТАВА НА ДОРОЗІ. ОБОЗ

Коли я прокинулася, в кімнаті було видно. Забиті вікна були відчинені. Перед одним із них стояв батько. Стояв спиною до мене. Добре, що він так стояв. Я знов заплющила очі. І почула, як дідусь сказав:

— Я ж не знав, що ви не знаєте, що вона в мене.

— А якби знали, то що б це помогло? — спитав батько.

— Я б відвів її додому.

— Ви, через заставу?

— Так,— сказав дідусь. Мабуть, він справді вірив, що відвів би мене. Батько підійшов до ліжка. Я чула його ходу по рипучій підлозі.

Він доторкнувся пальцем до мого плеча і сказав:

— Уставай.

Я не ворухнулася.

— Ти вже не спиш,— сказав батько і дужче придавив пальцем плече— Твої повіки здригаються!

Я спробувала звести очі під заплющеними повіками догори. Ґеральд казав, що треба звести очі зовсім догори, так, наче хочеш заглянути у свій мозок, тоді повіки не здригаються. Його рецепт не діяв. Повіки в мене й далі здригалися.

Батько сказав, щоб я не влаштовувала театру, а бабуся, що, видно, й далі лежала біля мене в ліжку і, видно, й досі була без зубів, бо сичала, коли говорила, забідкалася:

— Та дайте бідоласі виспатися. Хай іще полежить, як вона така стомлена.

— Я мушу вертатися! — крикнув батько.

— Що таке? — спитала бабуся.

— Він мусить вертатися! — крикнув дідусь.

— Он як,— мовила бабуся,— он як.

Від того крику навіть вона розбуркалася. Я підвелася.

— Одягайся,— сказав батько.

— Я одягнена.

— Узувай черевики!

Я злізла з ліжка й нахилилася. Там стояли мої черевики. Я не розгиналася, вдаючи, що шукаю їх.

— Та взувайся ж! — крикнув батько.

Я взулася і сказала, що мені треба розчесатися, і вмитися, і що я голодна.

— Ходімо вже,— сказав батько,— попрощайся й ходімо!

Батько схопив мене за руку й потяг до дверей. Я потягнула руку назад. Він відпустив її, і я впала на ліжко. Батько нахилився наді мною.

— Ти найупертіша, найдурніша дитина з усіх, яких я знаю, — сказав він.

— По мене прийде Кон,— мовила я.

— Кон не прийде по тебе.

Його слова прозвучали так, що я зрозуміла: це правда! Я підвелася і сказала:

— До побачення!

Дідусь поцілував мене в щоку, бабуся пригорнула до тремтячих грудей. Я випручалася. Батька також пригорнули до тремтячих грудей. Він також випручався. Ми вийшли з кімнати.

Дідусь позачиняв забиті дошками вікна.

Ми йшли швидко. Я подала батькові руку.

— Не біжіть так,— задихано мовила я,— у мене коле в боці. Батько зупинився, витяг із кишені сигарету, ткнув її до рота і запалив. Я хотіла сісти на бордюр.

— Не можна,— сказав він і підвів мене.

Я знов подала йому руку, і ми пішли далі. Ми здолали чималий шмат дороги, і біля приміської залізниці я знов захотіла сісти.

— Я стомилася,— схлипнула я.

— Я також,— мовив батько — Але ходімо далі. Вдома спатимеш, скільки захочеш. У нас лишилося мало часу. Щонайбільше за півгодини ми повинні бути біля застави на останній зупинці трамвая!

Чого ми повинні бути за півгодини біля застави на останній зупинці трамвая?

— Бо міняються вартові.

А що нам до того, зміняться вартові чи не зміняться?

— Я маю записку від майора, що можу проходити крізь заставу, що мене пропустять!

Ну от! То чого ж він так квапиться?

— Але та записка пса варта. Майор не має права вирішувати, чи якась цивільна особа може там пройти!

А як же пройшов батько?

— Бо один вартовий на заставі був п'яний, а другий — добродушний бовдур!

Ну, то все гаразд!

— Та я не можу бути певний, що в наступній зміні теж буде один п'яний, а другий добродушний! А якщо там не будуть п'яні й добродушні, то вони не пропустять нас і нам доведеться залишитися тут!

Тепер заквапилась і я. У мене перестало колоти в боці, і я вже була не стомлена. Я кинулася бігти. Батько біг поряд, шкутильгаючи, важко дихаючи.

— Ви сердиті на мене? — спитала я.

— Ні! — відповів батько.

— А мама?

— Не знаю. Вона також зрадіє, як ти повернешся.

— Звідки ви дізналися, де я?

— Від Ґеральда!

— Він зразу сказав вам, що я поїхала з Коном?

— Ні, аж увечері.

— А чому Кон не прийшов по мене?

— Бо його заарештовано! Я зупинилася.

— Ходи,— сказав батько.

Я не зрушила з місця. Кона заарештовано!

— Через мене? — спитала я.— Через мене? Це несправедливо. Він не винен. Він не знав, що я на підводі. Треба сказати майорові, що він не знав.

Батько сказав, що справа не така проста. І якщо я швиденько йтиму далі, він усе докладно розповість мені. Все, що знає. Але знає він лише стільки, скільки Іван, якому вчора телефонували з приводу Кона.

Отже, я бігла далі, а батько розповідав:

— Певне тільки одне, що Кон отримав нові окуляри, а тепер сидить під арештом, бо його вважають за дезертира!

— Це ж неправда! — крикнула я.

— І ще відомо, що Кон виїхав зі шпиталю і що' потім у підводі в нього поламалася вісь. Замість доповісти про це він випряг коня й подався з ним далі.

— Поїхав на ньому? — спитала я.

Цього батько не знав. Знав тільки, що Кон, мабуть, заблукав і що його потім затримав патруль. А тепер його вважають за дезертира.

— Він хотів забрати мене,— мовила я.— Хотів відвезти мене додому. Тільки тому він залишив поламану підводу. Це треба сказати їм!

— Це теж йому не допоможе.

— А що я можу зробити для Кона?

— Нічого.

— Але ж винна я!

— Не кажи таких дурниць,— мовив батько — Чи ти винна, чи не винна, не має ніякого стосунку до того, чи ти можеш, чи не можеш йому допомогти. Втямила?

— Що з ним тепер буде? Батько здвигнув плечима.

— Його розстріляють?

Батько сказав, що не розстріляють. Бо війна скінчилася, тому вироки вже не такі суворі.

— То я ще побачу його?

Батько сказав, що, мабуть, не побачу. І решту, майора, і старшину, і чистильника уніформи, і Людмилу, й Івана, й усіх інших також уже недовго бачитиму, бо вони через день від'їздять.

— То війна тепер зовсім скінчилася? І всі солдати від'їздять?

Ні, не всі солдати від'їздять. Але бойові частини тепер розформують. А приїде обоз. "Обоз" було бридке слово. Я не хотіла ніякого обозу.

29

ВЕСЕЛА ЕМІ. ДОБРОДУШНИЙ. ПАЛИШ РЯТУВАЛЬНИКИ. БУХГАЛТЕР. ВИХОВАННЯ ЗМАГАЄТЬСЯ З ЦІКАВІСТЮ

Батько також не хотів ніякого обозу. Та й хто б його хотів, сказав він. Я не встигла розпитати, що ж воно таке той обоз, бо перед нами на розі вулиці була вже застава. Батько сказав:

— Тепер ти спокійно йди поруч зі мною, а якщо я тебе штовхну в бік, біжи, біжи щодуху, зрозуміла?

— Куди?

— По Нойвальдеґерштрасе! Біжи до комендатури, до Атаріяшт-расе. Там чекай на мене. Сьогодні чергує Іван. Він знає все.

— А коли ви прийдете?

— Якомога швидше. Я ще не знаю, коли, може, й так усе обійдеться. Тоді мені не треба буде штовхати тебе, а тобі не треба бігти!

Патруль розташувався в маленькому ресторанчику з зеленими дверима й одним вікном біля колишньої зупинки трамвая. Над дверима був напис: " У веселої Емі". А над вікном висіла кругла зелена таблиця з написом: "Винарня".

У вікні вже не було завіси, а в приміщенні — ані стільців, ані столів. Лишилася тільки велика руда ляда, а ще стояло польове ліжко, накрите сірою ковдрою.

Саме біля тих дверей мали стояти двоє російських солдатів і пильнувати, щоб повз них не пройшов ніхто з тих, хто не повинен був пройти. Патрульні повинні були стежити не лише за цивільними перехожими, а й за російськими солдатами, що не мали права піти в місто, якщо в них не було дозволу на це з трьома печатками і двома підписами. Біля дверей винарні не було жодного солдата.

Ми вже були десь за десять метрів від тих дверей.

— Біжімо щодуху вдвох,— запропонувала я,— бо я не хочу бігти сама.

— А якщо вони сидять біля вікна й виглянуть? — спитав батько.

— То пригнімося й пролізьмо повз них рачки!

— Дурниці,— просичав батько,— я не граюся тут в індіанців!

Батько зупинився. Було дуже тихо. Я глянула на трамвайні рейки, побачила, що між ними і бруківкою не виросло жодної травинки. Глянула на ґрати каналу й помітила, що по них повзуть дві зчеплені одна з одною комахи в червону й чорну крапку.

Із дверей вийшов вартовий солдат, глянув на синє небо. Він був без зброї і не п'яний. Отже, той —добродушний. Він пізнав батька, кивнув йому, усміхнувся. Батько теж усміхнувся. Тоді добродушний знову звів очі на небо. Вдав, що зовсім не бачить нас. Ми підійшли до нього, поминули його. Він дивився вгору.

Біля відчиненого вікна сидів п'яний, поклавши голову на підвіконня. Він спав. Ні, не спав! Ми вже віддалилися на три кроки від вікна, коли п'яний крикнув позад нас:

— Стой!

Батько штовхнув мене раз і ще раз. Я помчала.

Я мчала так швидко, як ніколи ще в житті. Мчала по Нойваль-деґерштрасе. Вулиця не хотіла кінчатися. Та ж Нойвальдеґерштрасе ніяк не могла бути такою довгою!

Огорожа зі штахет, огорожа з жердин, огорожа зі списів, огорожа з сітки, мурована огорожа, огорожа зі штахет, огорожа з жердин, мурована огорожа... Асфальтована дорога, ґрунтова дорога, бруківка, ґрунтова дорога, асфальтована дорога... Жасмин, бузок, сріблясті ялини, самшит, жасмин, сріблясті ялини, самшит... Емальована табличка номер 20, бляшана табличка номер 28, картонна табличка номер 36, емальована табличка номер 44... Мурована огорожа, бруківка, сріблясті ялини, бляшана табличка номер 52, емальована табличка "Атаріяштрасе" й Іван у дверях. Іван сміється, простягає

руки, вигукує:

— Золотко вернулося, вернулося!

Він бере мене на руки, підкидає в повітрі, ловить, колише, як малу дитину.

Я почала пручатися. Іван відпустив мене й поставив на лавку перед дверима комендатури. Я розповіла йому, що

сталося біля застави, як добродушний дивився вгору, а п'яний усе-таки прокинувся.

-1 що тоді? — Іван потер свого товстого носа великим і вказівним пальцями. Солдати також вийшли з комендатури й зацікавлено втупили в мене очі.— І що тоді?

Я сказала:

-1 я тоді помчала, помчала щодуху!

Це страшенно розвеселило Івана. Солдатів також страшенно розвеселило. Вони зареготали. Іван іще тричі перепитував мене: "І що тоді?" — й мені ще тричі довелося відповідати йому: "І я тоді помчала, помчала щодуху!" І щоразу солдати й Іван реготали.

З Архангелового будинку долинав галас. Там багато росіян співало. І в інших будинках росіяни співали. Всюди співали. Спершу я була така схвильована, що не помітила цього. Навіть старшина, обвішаний медалями старшина, що сидів під арештом через стрілянину в кухні, співав біля вікна арештанського приміщення. Він водно співав:

— Вєчєрній звон, вєчєрній звон... Солдати реготали далі.

Мене охопили розпач і лють.

— Ви всі п'яні! — крикнула я.

Вони зареготали й закивали головами.

— Ви всі поганці! — крикнула я.

Вони знов зареготали й закивали головами. Іван ще раз підняв мене вгору.

— Не лайся, золотко,— промурмотів він,— не лайся.— Він однією рукою притиснув мене до грудей, а другою показав на Архангелів будинок, на комендатуру, на Ляйнфельнерів будинок, на всі будинки, де жили росіяни — Не лайся, у всіх є велике свято, свято на прощання, всі мають від'їздити, багато від'їздити, далеко від'їздити, багато прощання!

Іван похитнувся. Я похитнулася разом із його рукою. Тоді Іван також заспівав. Хай їм чорт. Співають безперестанку, наче все гаразд, наче в мене немає батька, що лишився з п'яним російським вартовим біля застави.

Я почала з усієї сили бити Івана кулаком по голові.

Йому це, видно, не заважало, він співав далі, і солдати разом із ним.

— Рятуй же тата! — крикнула я йому у вухо. Той крик почула б навіть бабуся. А Іван співав.

Я далі молотила його по голові і далі кричала:

— Іване, хай тобі чорт, рятуй же його!

Нарешті мій крик дійшов через п'яне Іванове вухо до його п'яного мозку. Він перестав співати і спитав:

— Кого рятувати?

— Мого тата!

— Кого?

— Тата!

Іван замовк. Я звільнилася з його рук і ковзнула по його грудях і животі додолу. Іван дивився на мене, нічого не розуміючи. Що з ним, дідько б його вхопив, чому він питає таке дурне, чому нічого не робить?

— Що таке "та-та"? — спитав він. Господи Боже! Що таке тата! Я крикнула:

— Тата, папу, тато — це папа! Ти повинен порятувати папу! Іванове обличчя засяяло з радості. Він нарешті втямив, що я хочу.

— Порятувати папу,— засміявся він,— да, да, порятувати папу!

Він хотів порятувати папу. Солдати також хотіли. Всі хотіли порятувати папу. Ніхто не хотів лишатися в комендатурі. Ніхто не хотів охороняти її. Тоді знайшли одного молодого солдата, що не міг випити багато горілки й не дуже сп'яніти. Він прихилився до стіни сусіднього будинку і стоячи спав, аж хропів. Голова в нього звисала донизу, руки теліпалися. Пілотка лежала долі перед ним.

Вони збудили його, потрусили і призначили охоронцем комендатури. Новий охоронець, невиспаний, сірий, аж зелений, підвів очі, втягнув голову в плечі, глянув на сонце, втягнув голову ще глибше в плечі і, спотикаючись, пішов до вартівні.

Іван щось крикнув йому вслід.

Охоронець вернувся і взяв свою гвинтівку, прихилену до стіни.

Серед тих, хто хотів порятувати папу, був один солдат, що мав ключа від патрульного авта. Спершу він сказав: "Нєт",— тоді все-таки віддав його. Авто було без верха, таке, як джип. Мабуть, то навіть був справжній американський джип, звичайно, з російською зіркою на капоті. Іван сів за кермо. Солдати позалазили в авто. Я сиділа за-тиснена між ними. їх було, крім Івана, щонайменше восьмеро.

Ми їхали по Нойвальдеґерштрасе то правим боком, то лівим. Але це нічого не важило, бо ж, крім нас, на вулиці нікого не було. Раз ми ледь не зачепили стіни ліворуч, а вдруге — дерева праворуч.

Солдатам це подобалося. Біля повороту на останній зупинці трамвая Іван зробив щось не так. Авто стишило хід, стало, сіпнулося, знов стало, ще раз сіпнулося й остаточно зупинилося.

Іван знову й знову пробував завести його, мабуть, чи не з десять разів, а заводячи, стиха лаявся:

— От зараза, ну й зараза ж!

Та оскільки його лайка не допомагала, ми вилізли з авта, лишили його серед дороги й пішли далі пішки. Спереду Іван і я, а за нами солдати. Вони кричали хором: — Рятувати папу, рятувати папу!

У вартівні перед дверима стояв добродушний і палив цигарку. П'яний сидів біля столу й вимахував руками, а біля нього стояло двоє солдатів, що прийшли їм на зміну. Видно

було, що вони тверезі. Один тримав у руці якийсь папір, а другий схопив за руку батька. Батько говорив російсько-німецько-російською мовою, говорив про майора, раз у раз показував на папір і за кожним рухом вимовляв щонайменше десять разів слово "майор".

Папині рятівники на чолі з Іваном зайшли до вартівні.

Я лишилася надворі й дивилася у вікно.

Іван став між солдатами, що прийшли на зміну, і батьком. Тепер у батька обидві руки були вільні, бо солдат із нової зміни тримав тепер за руку Івана, показував йому папір і пояснював, що той майорів папір пса вартий, бо майор пхає свого носа у чужі справи, їх вирішують інші, а не він.

Іван зацікавлено глянув на папір, уважно прочитав його. Ззаду на нього налягали солдати. Кожен хотів поглянути на папір. Кожен простягав по нього руку. Солдат із нової зміни не хотів нікому давати його. Та Іван вимагав, щоб той віддав папір. Хоч ця справа не входила в коло Іванових повноважень, але він на військовій драбині стояв десь вище за вартового, і той врешті все-таки віддав йому папір. Іван зібгав його в кульку, засунув у кишеню штанів і заявив, що папір справді нічого не вартий, а тому він більше не хоче й дивитися на нього. П'яний запротестував, вартовий із нової зміни запротестував, другий вартовий із нової зміни почав лаятися. Папині рятувальники оточили їх і, вдаючи нетямущих, почали питати, що взагалі тут діється, а водночас відтискали батька все далі від вартових, поки він опинився поза ними, і врешті відтиснули аж до дверей, даючи йому взнаки, щоб він тікав. Та в дверях стояв добродушний із гвинтівкою.

Батько глянув на добродушного й завагався, не насмілився пройти повз нього. Задній ряд папиних рятівників почав нетерпеливитися, вони давали батькові знак тікати, показували головами на двері. Добродушний утупив очі в стелю, в лампу з блакитного скла з рожевою лілеєю. Батько вибіг із вартівні.

Я зіскочила з підвіконня й помчала за ним, дивуючись, що людина з простріленими ногами, вкритими гнійними ранами, може так бігти, коли треба.

Десь біля тридцятого номера, за вигином вулиці, ми перестали бігти. Тому що вартівні вже не було видно, а ще тому, пояснив батько, що біжучи ми більше впадали в око. Отож далі ми вже йшли повільно, батько відсапувався, накульгував, пітнів. Був уже полудень, пекло Сонце. На вулиці нікого не було.

Батько витер піт із чола.

— Ще добре обійшлося,— сказав він,— той проклятий бовдур хотів відправити мене до міста!

— І що б вони з вами зробили? — спитала я.

— Якщо б вони були ласкаві, то завтра відіслали б додому. А якщо б не були ласкаві, то запроторили б до Сибіру! — Батько засміявся.— Але тепер, тепер я, мабуть, певний, що вони були б ласкаві, а спершу, там,— він показав пальцем назад,— я не був такий певний!

Новому охоронцеві комендатури було, видно, байдуже до свого призначення. Коли ми поминали Атаріяштрасе, він знов

стояв на сонці, прихилившись до стіни, і спав. Ми йому не перебили сну.

В Архангеловому будинку ніхто вже не співав. А з Ляйнфельне-рового було чути тільки один голос. В інших будинках також було спокійно.

— Вони потомилися,— сказав батько.

— Та ще ж тільки полудень,— мовила я.

— Вони вже давно святкують. Почали вчора по обіді.

Я спитала, чи росіяни справді вибираються. Батько пояснив мені, що вибираються тільки наші росіяни, а натомість прийдуть інші. Так завше буває. Спершу приходять бойові частини, а тоді обоз. А що таке обоз? Небойові частини. А чому обоз гірший?

-Обоз не гірший,— сказав батько,— а бойові частини кращі. Бойові частини важливіші. Тому вони отримують більше харчів, питва, більше грошей і мають більші права. Зрозуміла?

Я зрозуміла.

— А коли хтось більше має і більше може,— повів далі батько,— то він ласкавіший до інших людей!

Це я також зрозуміла.

— Бойові частини давали нам щось із харчів, бо вони їх мали вдосталь. А обоз не матиме вдосталь харчів, він хотітиме взяти їх у нас.

— Звідки ви так добре знаєте цю різницю? — спитала я —1 скільки набачилися російських солдатів?

— Російських ні,— засміявся батько. Сміх його був зовсім не ласкавий— Але німецьких набачився! — Тоді додав: — А між ними немає ніякої різниці, ніякісінької.

Може, він мав слушність. Мабуть, таки мав. Ми вже були біля нашої огорожі і зайшли у хвіртку. Я спитала:

— А такі, як старшина, у німецькій армії також є? Батько не зрозумів, що я мала на увазі. Я пояснила:

— Ну ось, наприклад, Бренер, це запеклий нацист, але ж він не погрожує десятьом людям автоматом, тому що п'яний.

— Той старшина, те стерво, коли він сидить у Владивостоці чи ще в якомусь закапелку і працює собі бухгалтером, то він тоді також нікому не погрожує,— мовив батько.

— Ви хочете сказати, що Бренер...

Батько перебив мене:

— Я кажу не про якогось там Бренера! Я кажу про всіх. Ет, я взагалі нічого не кажу, а крім того, ти не зрозумієш мене, бо не пережила цього.

Дурниці! Якраз росіян я пережила.

— Я маю на увазі німців, німців у Росії! — Батько відчинив сінешні двері.— Наше щастя, що в російських солдатів така

мала відпустка й що вони отримують так мало листів,— сказав він — Небагато їх знає, що діється в них удома, як там буває...

— А якби знали, то що?

— Радій, що не знають!

Мати вийшла з кухні, сказала: "Слава Богу!" — і спитала батька, чи важко було добутися з міста. На мене мати навіть не глянула.

— Ось маєш свою улюбленицю! — сказав батько. Тепер уже мати сердито глянула на мене.

— Ну, ну, не починай знов виховувати її! — засміявся батько.-Радій, що вона вже дома, і дай їй спокій!

Мати зітхнула і спитала мене:

— Ти голодна?

Так, я була голодна, страшенно голодна. Я пішла з нею до кухні. Вона мала свіжий російський хліб, і мала топлене масло в бляшанці, і абрикосове повидло. І мала чай.

Мати сіла біля мене. Я помітила, як вона змагається з собою. Вона хотіла бути сердитою на мене, матері повинні сердитися, коли діти тікають із дому. Але я єдина тут могла їй щось розповісти про дідуся й бабусю, єдина знала, як їм ведеться. Якби вона почала мене лаяти, читати мені мораль, то нічого не довідалася б.

Я тихо, покірно, як і належить провинній дитині, спитала:

— Розповісти вам щось про дідуся і про бабусю? Мати поклала край змаганням у своїй душі і сказала:

— Так, розповідай!

Я розповідала багато й довго, і якщо не завше дотримувалася правди, то тільки на те, щоб матері було весело і приємно.

ЗО

КОРОБКИ З ОДЯГОМ. АЛЬТАНКА, ЗНОВУ І ЗНОВУ. КАСТРУЛЯ З КВАСОЛЕЮ. ЗВІСТКА. П'ЯНІ ОБЛИЧЧЯ. БРИДКІ РЕЧІ

— Коли вам треба вибиратися? — спитала я Людмилу.

— Коли ви від'їздите? — спитала я чистильника уніформи.

— Скільки ви ще будете? — спитала я Івана. Вони не знали.

Колись. Завтра вранці, або сьогодні ввечері, або післязавтра. А може, аж другого тижня.

Я спитала пані Браун. Вона мала знати більше за інших. Вона ж так часто бачилася з майором. Щоразу, коли заходила мова про від'їзд росіян, у неї блищали сльози в очах.

— Баба,— тихо казав тоді Ґеральд і виходив із кімнати. Минуло три дні. Нічого не сталося. Людмилині коробки з одягом

стояли пов'язані в передпокої і чекали на від'їзд. Іван пив із батьком сім разів на день найостанніший раз на побратимство.

Солдат Бу-дем-пекти-хліб прийшов іще раз пекти царське печиво й цього разу приніс навіть сушених слив. Майор сидів у кухні, співав щось схоже на "чорніочічорніброви" й вирізував найкращим батьковим ножем дерев'яну ляльку. Ляльці потрібне було волосся. Майор хотів для неї особливого волосся. Ми не розуміли, яке волосся він мав на увазі. Розуміли тільки, що таке волосся конче повинне бути в нашому будинку. Майор почав шукати його і нарешті знайшов. За залізними дверцятами головної труби водогону. Він хотів конопляного волокна і наскубав його з труб. Труби були ущільнені конопляним волокном.

Пані фон Браун була дуже зворушена тим. Мати ні. Вона боялася, що труби почнуть протікати. Я була сердита, що майор вирізував ляльку для Гільдеґард. На пам'ять.

— Я тобі віддам її, як він поїде,— сказала Гільдеґард.

— Я не хочу її,— заявила я. Бо справді не хотіла тієї ляльки. Лялька була не дуже гарна. Мене тільки зачіпало те, що майор

морочиться не для мене.

Старий Вавра захворів. Він лежав у альтанці, важко дихав і кашляв. Мати опівдні носила йому юшки, а Брауниха ввечері локшини. Здебільшого Вавра не їв ні локшини, ні юшки.

Архангел прийшов довідатися, де тепер, властиво, ховають мертвих, чи вже діють похоронні заклади й таке інше.

— Смерть діє завше,— пояснила йому мати.

До речі, Архангел і далі ходив перебраний на стару бабу. Мабуть, він пив забагато вина. Ангел був брудний, багато

брудніший за нас. І, власне, був тепер досить привітний. Але ми ворогували. Байдуже, чи Ангел був дуже привітний, чи не дуже, від цього ніщо не мінялося.

Ґеральд розповів мені про свій новий план. Він хотів побудувати в лісі хижу з гілок і листя. Я пообіцяла допомагати йому. Але не допомагала. Здебільшого я сиділа в альтанці. Чекала Конового повернення. Не те, щоб я багато думала про нього. Просто любила сидіти там — на Коновому ліжку, загорнена в Конову ковдру, дивилася у відчинене вікно, бачила, як Ґеральд вистрибує по подвір'ї, як Людмила пере панчохи, як перешіптуються сестра з Гільдеґард, чула, як лається Архангел, як сміється майор, як кричить Іван. Часом також чула, як мати гукає мене. Сердилася, коли хтось заходив до мене в альтанку. Я поклала собі перебратися назовсім до альтанки. Мати була проти. По-перше, взагалі, а по-друге, вона пояснила:

— Нема чого вже перебиратися кудись. Ми вже тут довго не будемо!

Я крикнула, що мені тут дуже добре житиметься самій, без нікого. Я варитиму собі в Коновому казані кращі страви, ніж маю їсти в матері; спати на Коновому ліжку мені буде багато краще, бо я там не чутиму, як скрегоче зубами й сопе сестра. І враз серед того крику я збагнула, що сказала мати. Нема чого перебиратися кудись, сказала вона, бо ми вже тут довго не будемо. Що це має означати? Яка дурниця! Страхітлива дурниця!

— Я залишуся тут назавжди! — мовила я.

— Відкупиш у старої Браунихи віллу? — спитала мати.

— Ні,— сказала я,— не відкуплю, бо не маю грошей. Але ж вона не може викинути нас на вулицю, вона ж тут не живе вже. Вілла тепер належить нам, і Ґеральдові, і Гільдеґард, і молодій Браунисі, звичайно, також!

— Якби ж то! — сказала мати.

— Стара Брауниха повернеться,— мовив батько.

— А як її вже немає живої? — спитала сестра.

— То віллу хтось успадкує,— усміхнувся батько — Але напевне не ми!

— Коли майор з Іваном стануть у хвіртці і скажуть "нет", то люди, що успадкують віллу, не зможуть зайти сюди!

— Ти дурна, дурна як пень! — захихотіла сестра.

Я пішла до пані фон Браун. Вона була в кухні, перед нею стояла велика каструля з водою. На дні каструлі була гладенька руда квасоля, а на воді плавала зморщена. Брауниха пояснила мені, що та зморщена квасоля зіпсована і її стає дедалі більше. Місяць тому в каструлі плавало щонайбільше три квасолини, а тепер уже плаває десять, а наступного місяця їх напевне буде з двадцять.

Мене квасоля не зацікавила, я виловила одну зморщену з каструлі, здерла з неї шкірку, витягла кільчик, а решту розкришила.

— Чи стара Брауниха жива? — спитала я, розкришуючи квасолину.

— Напевне жива,— сказала молода Брауниха,— така, як вона, й за сотню перескочить, такі люди живучі!

Отже, ніяких спадкоємців не буде!

— А стара повернеться й житиме тут? Молода Брауниха здвигнула плечима.

— Мати казала, що ми скоро виберемося звідси!

Я чекала, що вона скаже: "Та ні, де там!"; або: "Ви повинні лишитися тут!"; або: "Про це й мови не може бути!" Брауниха кивнула головою.

— Так, я знаю.

— Я не хочу,— промурмотіла я.

— Чого не хочеш?

— Вибиратися.

— Це ж буде не завтра,— втішила мене Брауниха,— ще може довго так тривати.— Вона глянула на мене, потім глянула в каструлю, задивилася в неї, наче вгледіла там щось незвичайне.

Та нічого незвичайного Брауниха там не вгледіла, вона знов глянула на мене і сказала:

— Завтра вони від'їздять, рано-вранці. Я щойно довідалася про це.

— Пусте,— сказала я,— може, вони знов відкладуть.

— Цього разу ні, напевне ні,— сказала Брауниха в каструлю.

— Може, він потім відвідає вас.

Брауниха здригнулася і пильно глянула на мене:

— Хто відвідає?

Дурепа! А хто ж! Чого вона так по-дурному витріщила на мене очі?

— Хто? — гостро перепитала вона.

Я могла б сказати: "Звичайно, майор". Натомість сказала:

— Ет, ніхто.

Я вибігла з кухні й подалася до Івана.

— Завтра вас уже не буде тут,— сказала я йому. Іван кивнув головою.

— Куди ви переїздите? — спитала я Людмилу.

— До Німеччини, до тієї паскудної Німеччини,— відповіла Людмила.

Я спитала, чи сьогодні ввечері знов будуть святкувати прощання. Ні, вони ж уже святкували. Двічі святкувати не

дозволяють. Крім того, їм треба завтра вже о четвертій годині вирушати.

— Ніхто не встати, як у нього в голові гудіти,— засміявся Іван.

Я спитала Івана, чи в Німеччині він знов буде разом із Коном. Іван уже вважав, що Кон у Німеччині знов буде з ними.

— Передай йому вітання від мене.

— Що кажеш? — Речення було надто тяжке для нього, він його не зрозумів.

— Скажи Конові, скажи Конові...

— Що треба сказати Конові? Так, що треба сказати Конові?

— Нічого! — мовила я.

Іван безпорадно глянув на мене і ще раз запитав:

— Я повинен сказати Конові нічого?

Я кивнула головою. Людмила посміхнулася.

Усе-таки Іван відсвяткував іще раз прощання. Я вже лежала, коли він зайшов до нас у кімнату із пляшкою горшки і пляшкою вина. Мати й сестра також лежали вже. Батько сидів біля робочого столу й лагодив годинники. До від'їзду росіян він мав іще полагодити їх чотири.

Іван зайшов до кімнати навшпиньки. Але він не вмів добре ходити навшпиньки. Іван прошепотів — але він і шепотіти добре не вмів —на всю кімнату:

— Товаришу, товаришу, випити разом останню чарку.

— Мені треба ще працювати, Іване,— мовив батько.

-До біса праця, дуже забагато праця, багато праця недобре, ходімо, товаришу!

Батько підвівся, накрив кухонним рушником робочого стола і вийшов з Іваном із кімнати. Вони пішли на останню чарку до Люд-милиної кімнати. Я ще якусь часину чула їхні голоси, а тоді заснула.

Серед ночі я прокинулася. Іванові та батькові голоси й далі було чути. Цього разу не з Людмилиної кімнати, а з кімнати дядьків. Я встала з ліжка і підкралася до дверей, зачепивши дорогою щось легке. Воно брязнуло додолу. Мати підвелася на ліжку. Я принишкла. Чи не побачила вона мене? Ні, не побачила, бо знов лягла. Ліжко зарипіло.

— П'яні паскуди,— пробурмотіла мати. Вона подумала, що то голоси з кімнати дядьків збудили її.

Я почекала, поки ліжко перестало рипіти, а мати почала рівно сопіти, тоді тихенько перейшла через салон і зупинилася біля дверей кімнати дядьків.

Двері були ледь відхилені. Іван і батько сиділи на підлозі. Біля них стояли гасова лампа і горілчана пляшка.

Пляшка була майже порожня.

Обличчя в Івана та в батька були такі, як завжди в дуже п'яних людей. Обличчя в дуже п'яних людей геть поморщені, очі на них маленькі, роти розтулені. На таких обличчях усе втрачає свій лад, ніщо не в'яжеться докупи. Такі обличчя мляві, занадто мляві.

Я відійшла від дверей. Мене посів кашель, і я гучно кашлянула. Я знала, що до п'яних вух звук довго доходить, поки дійде.

Не знаю, чого я тоді полізла на горище. Я відчинила там вікно, виглянула надвір і побачила світло на Атаріяштрасе. Багато більше світла, ніж завше вночі. Там стояли три великі вантажні авта із ввімкненими фарами й освітлювали майданчик перед комендатурою. На майданчику стояли підводи. Я помітила, що всюди на вулиці стояли підводи. Перед нашою огорожею, перед Архангело-вими ґратами, перед Вавриною віллою, перед будинком Ляйнфель-нера.

Я зачинила вікно, злізла з горища і прокралася до ліжка. З кімнати дядьків пробивалося світло. Я, мабуть, досить довго стояла на горищі, бо надворі вже почало сіріти.

Я хотіла встати о четвертій, щоб побачити, як від'їздитимуть наші росіяни. А коли прокинулася, був уже полудень. Батько сидів на ліжку, обхопивши голову руками. Я принесла йому кухоль води. Йому треба було випити води після останньої, найостаннішої чарки.

Я пройшлася по будинку, знайшла одну Іванову шкарпетку, протерту до дірки підметку від чобота, чорну і тверду від бруду. Знайшла листа, писаного чужими літерами, і конопляну мотузку з вузлом. На рамі вікна теліпався бюстгальтер з рожевого мережива. Гумка ззаду була розтягнена, гачечок

іржавий. Бюсгальтер без Людмили, лист без чистильника уніформи, шкарпетка без Івана.

Усюди валялися якісь речі, у садку — пасок, солдатський казанок, біля огорожі — спідня сорочка, на вулиці — пляшка, біля Архангелової огорожі — бляшана бочка.

Речі без людей, що вживали їх, неприємні.

Я вийшла на подвір'я, підгилила ногою пляшку, вона покотилася вулицею, і я побігла за нею. На перехресті вже не було застави. Двері до комендатури стояли відчинені. Якісь старий чоловік і молода жінка виносили з будинку речі, що залишилися після росіян: стільця без двох ніжок, пляшки, папери, ганчірки і звичайнісіньке сміття.

— До вас приїде нова комендатура? — спитала я.

— Ні,— відповів старий,— більше ніяка не приїде.

Так багато росіян і так багато комендатур більше взагалі не буде, сказав він. І застав також. Відтепер управа знов буде австрійська, а австрійці ж не городитимуть вулиць одні від одних. Жінка й чоловік навантажили сміття на візок і повезли в садок, щоб там його спалити.

Через три дні приїхав обоз. Він розселився в порожніх віллах. Туди, де хтось жив, солдати не вселялися. їхні уніформи були жовтіші, не такі сірі, їхні червоні зірки блищали, і вони жодного разу не співали.

Я чекала, що хтось із них прийде й відбере в нас квасолю, локшину й останні банки з оленячою печенею. Ніхто не прийшов.

Батько часто ходив у місто. А коли повертався, то говорив про порожні помешкання, двокімнатні й трикімнатні, про дозвіл, згоду і конфіскацію. Одного дня він привів із собою якусь огрядну жінку. У жінки були кінь і віз. Вона заїхала на подвір'я й допомогла матері вантажити на воза коробки, клунки, ковдри й матраці. Я пригадала, що ми прийшли сюди з однією торбою з речами.

Я сіла ззаду на воза, між ковдрами та каністрами з олією, і сперлася на синій мішок із локшиною. Локшина затріщала.

Мати сіла на передок коло огрядної жінки.

— Ну, від'їжджаємо,— сказала вона.— Ще раз добре оглянь усе! Я заплющила очі.